

Міністерство освіти і науки України

Національна академія педагогічних наук України

**Державний заклад «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»**

**Науково-дослідний центр з проблем соціальної
педагогіки і соціальної роботи Національної академії
педагогічних наук України
(на базі ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»)**

**В. С. КУРИЛО
С. В. САВЧЕНКО
О. Л. КАРАМАН**

**СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ
НА СХОДІ УКРАЇНИ**

Монографія

**Старобільськ
ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»
2018**

УДК 316.614:316.485.26(477.52/.6)
К 93

*Рекомендовано до друку вченою радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 2 від 28 вересня 2018 року)*

Рецензенти:

- Носко М. О.** – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, ректор Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, заслужений діяч науки і техніки України.
- Осьодло В. І.** – доктор психологічних наук, професор, начальник гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, заслужений працівник освіти України.
- Омельченко С. О.** – доктор педагогічних наук, професор, ректор ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», заслужений працівник освіти України.

Курило В. С., Савченко С. В., Караман О. Л.

К 93 Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході України : монографія / В. С. Курило, С. В. Савченко, О. Л. Караман. – К. : Талком, 2018. – 240 с.

ISBN 978-617-7685-21-9

У монографії представлено наукове розв'язання проблеми соціалізації особистості в умовах гібридної війни на сході України: розкрито сутність гібридної війни як соціального феномену новітньої історії України; науково обґрунтовано сутність та механізми процесу соціалізації особистості в умовах гібридної війни на Донбасі; уточнено категоріальний апарат теорії соціалізації шляхом введення в науковий обіг нового поняття – «абераційна соціалізація» – та визначення соціальних й індивідуально-психологічних чинників цього явища; визначено особливості соціалізації дітей і молоді сходу України в умовах гібридної війни на Донбасі; представлено результати дослідження генези соціальних норм і ціннісних орієнтацій молоді Донбасу в умовах гібридної війни.

Монографію призначено для наукових, науково-педагогічних та педагогічних працівників, студентів, магістрантів, аспірантів ЗВО, а також усіх, хто цікавиться проблемами соціалізації особистості та сучасних гібридних війн.

УДК 316.614:316.485.26(477.52/.6)

ISBN 978-617-7685-21-9

© Курило В. С., Савченко С. В.,
Караман О. Л., 2018

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ГІБРИДНА ВІЙНА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	
1.1. Гібридна війна: сутність поняття та основні прояви в сучасній історії України.....	13
1.2. Інформаційна агресія Росії проти України як основний складник гібридної війни.....	37
1.3. Соціально-педагогічні аспекти інформаційної війни Росії на Донбасі.....	49
1.4. Особливості інформаційного впливу засобів масової інформації Росії на українську молодь.....	52
<i>Висновки до розділу 1</i>	73
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ	
2.1. Розвиток вітчизняної теорії соціалізації в умовах гібридної війни на сході України....	78
2.2. Абераційна соціалізація особистості як новий різновид процесу соціалізації.....	88
2.3. Макро-, мезочинники абераційної соціалізації особистості в умовах гібридної війни на Донбасі.....	101
2.4. Індивідуально-психологічні чинники абераційної соціалізації особистості в умовах гібридної війни на Донбасі.....	129
<i>Висновки до розділу 2</i>	148

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ І МОЛОДІ СХОДУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ

3.1. Діти як жертва несприятливих умов соціалізації в умовах гібридної війни на сході України.....	151
3.2. Специфіка освіти дітей на різних територіях України (тимчасово окупованій, у зоні проведення ООС, іншій території)...	160
3.3. Молодь як об'єкт маніпулятивного впливу з боку Російської Федерації.....	171
3.4. Генеза соціальних норм та ціннісних орієнтацій молоді Донбасу в умовах гібридної війни.....	179
<i>Висновки до розділу 3.....</i>	<i>194</i>
ВИСНОВКИ.....	200
ЛІТЕРАТУРА.....	208

ВСТУП

Чотири роки поспіль на сході України триває неоголошена війна проти українського народу, розв'язана Російською Федерацією та її поплічниками. Війна жорстока, зухвала, незвичайна, з використанням як військової сили, так і брудних інформаційних технологій та маніпуляційних впливів на психіку людей, яку експерти й науковці відразу охрестили гібридною.

За час війни загинуло близько 11 тис. осіб: понад 2,5 тис. цивільного населення, близько 4 тис. військовослужбовців (ЗСУ, НГУ, ДПСУ, МВС, добровольці), понад 3,5 тис. бойовиків, близько 1 тис. – тимчасово не встановлених осіб. За оцінкою експертів, ці цифри не остаточні. Вірогідно, варто говорити про 13–14 тис. загиблих і померлих внаслідок поранення громадян України [24; 54; 83; 133; 170].

Найтрагічнішою жертвою війни стали діти і молоді люди: 242 дитини віком до 18 років було вбито, десятки – поранено [138]. На окупованій території залишилося ціле покоління молодих українців, що опинилося поза межами правового й освітнього простору України, стало заручником злочинної інформаційної пропаганди, було поміщено в альтернативну (зомбі-) реальність, усередині якої за чотири роки вже знищено національну, державну, громадянську ідентичність; трансформовано ціннісні орієнтації, погляди, думки, стереотипи, поведінку; розпалено ненависть до України, українців та всього українського; сформовано спотворене уявлення про історію, культуру, мову українського народу. За інакшомислення, використання державної мови та символіки молоді громадяни піддаються

переслідуванню, катуванню, позбавленню волі і навіть життя.

Понад 600 тис. людей, у тому числі 100 тис. дітей, щодня відчувають на собі вплив триваючих збройних зіткнень вздовж 457-кілометрової «лінії розмежування». Щомісяця більше 1 мільйона людей змушені перетинати «нічию землю» через контрольно-пропускні пункти, щоб отримати доступ до основних гуманітарних та соціальних послуг. Загалом від гуманітарної кризи страждають 3,4 мільйони людей на Донбасі [54].

Такою є кривава статистика та жахлива реальність, яку спричинила війна, зухвало й цинічно розв'язана правлячою верхівкою РФ проти України в самому центрі Європи на початку XXI століття. Коли вона закінчиться – невідомо, адже, за висновками експертів, контроль над територіями Донбасу – вагомий важіль впливу на Україну та шантажу країн Заходу для злочинної влади РФ.

Отже, в умовах гібридної війни Російської Федерації проти України весь світ спостерігає за тим, як грубо порушуються права людини та дитини, закріплені в міжнародних і вітчизняних правових документах: Загальній декларації прав людини (1948), Декларації прав дитини (1959), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966), Конвенції ООН про права дитини (1989), Європейській Конвенції про захист прав людини й основних свобод (1950), Конституції України (1996), Законі України «Про охорону дитинства» (2001) та ін.

Вважаємо, що у XXI столітті Російська Федерація розгорнула черговий геноцид проти українського народу, зокрема духовний геноцид, що трактується як міжнародний злочин, змістом якого є порушення права

на життя та достатній життєвий рівень; придушення свободи слова і думки, совісті й релігії; знищення української історичної пам'яті, мови, пам'яток історії та культури тощо [49].

Гібридна війна відразу стала предметом наукових досліджень різних галузей знань – воєнної науки, історії, філософії, соціології, політології, права, економіки, педагогіки, психології, соціальної роботи, медицини, журналістики, інформаційних технологій тощо. Учені з позиції різних наук почали пояснювати феномен гібридної війни, досліджувати передумови, наслідки та можливі перспективи розвитку України та реінтеграції тимчасово окупованих територій в умовах гібридної війни та поствоєнний період.

Так, за останні чотири роки наукова думка України збагатилася чималою кількістю досліджень, предметом яких є безпосередньо гібридна війна, її причини, основні ознаки, складники, форми та методи ведення (А. Бадер [29], Ф. Бричко [12], В. Богайчук [9], Л. Будагьянц [125], В. Горбулін [32; 166], С. Дацюк [40], В. Заблоцький [56], С. Михальський, О. Набока [109], С. Корнієнко [77], Є. Магда [97], В. Осьодло [125], В. Панченко [128], Г. Почепцов [140; 141], Ю. Радковець [149], С. Савченко [163], В. Толубко [180; 181], В. Черниш [193], О. Цуканова [191] та ін.). Ученими встановлено, що гібридна війна – це війна з поєднанням принципово різних типів і способів ведення війни: 1) класичних прийомів з використанням збройних сил і військової техніки; 2) використання нерегулярних збройних формувань (ополченців, бойовиків, «зелених чоловічків» та ін.); 3) інформаційних технологій.

Доведено, що провідним складником гібридної війни є війна інформаційна, глибинною сутністю якої є

інформаційно-психологічний вплив на людину. Засобом ведення інформаційної війни є інформаційно-психологічна зброя, що уявляє собою сукупність засобів, форм, способів та прийомів прихованого впливу (маніпулювання) інформацією в інформаційному просторі постраждалої країни (зокрема через ЗМІ) для ураження індивідуальної та масової свідомості й підсвідомості людей з метою трансформації психіки та управління поведінкою і діяльністю людини в потрібному руслі. Розкриттю сутності, особливостей, технологій, методів, прийомів ведення інформаційної війни та її психологічного впливу на населення присвячено праці таких учених, як Ю. Бабенко, В. Богуш [10], Л. Будагьянц [14; 125], В. Вінтоняк [18], І. Воробйова [24], К. Гринько [36], В. Гурковський [38], А. Дубина [48], І. Костюк [79], В. Курило [86], Н. Марута [105], М. Маркова [103; 104; 105], В. Осьодло [14; 125], В. Панченко [128], В. Петрик [130; 131], С. Савченко [86], О. Сасенко [164], В. Третьякова [182], П. Шевчук [197], П. Шпиґа [199] та ін.

Дуже ґрунтовними й глибинними виявляються наукові розвідки, присвячені розкриттю психологічних механізмів маніпулювання масовою та індивідуальною свідомістю населення в умовах гібридної війни на сході України. Цей аспект гібридної війни знайшов відображення в працях О. Гойман [31], В. Гурковського [38], А. Дубини [48], Р. Колеснікової [74], І. Кононова [75], Н. Марути [105], М. Маркової [104], Ю. Мороза [113], О. Сасенка [164], В. Хорошка [188], А. Чантурії [192] та ін.

У зв'язку із появою нових категорій населення в Україні – внутрішньо переміщених осіб та учасників бойових дій – активізувалися дослідження в галузях

психології та соціальної роботи щодо соціальної та психологічної допомоги їм. Так, на сьогодні маємо ґрунтовні методичні й навчально-методичні праці практичної спрямованості: «Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах» (П. Волошин, Н. Марута, Л. Шестопалова, І. Лінський та ін.) [22], «Діти і війна: навчання технік зцілення» (Ін-т психічного здоров'я Українського католицького університету) [42], «Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі сходу України» (Л. Мельник та ін.) [146], «Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту» (К. Левченко, В. Панок, І. Трубавіна) [174] та ін.

Незважаючи на сплеск наукових досліджень по всій Україні, викликаний гібридною війною на Донбасі, у галузях воєнних, соціальних, поведінкових, гуманітарних, інформаційних наук, найбільш складно просуваються дослідження в галузі освіти / педагогіки, зокрема соціальної педагогіки, предметом дослідження якої є виховання, зокрема дітей і молоді, у контексті безперервного процесу соціалізації особистості. На наш погляд, це пов'язано із закритістю та таємничістю освітньо-виховних і соціалізаційних процесів, що відбуваються на окупованій території та «сірій зоні» (понад 750 міст та селищ по лінії розмежування, інформаційне поле якої не меншою мірою окуповано РФ) та недоступністю проведення досліджень для науковців. А це – велика трагедія для України, адже з кожним днем вона незворотно втрачає ціле покоління молоді. І якщо, за нашими спостереженнями, напередодні та на початку війни, у 2014-2015 роках,

пропаганда в ОРДЛО була спрямована передусім на доросле населення та пенсіонерів, то, починаючи з 2015 року, 85% російської пропаганди спрямовано саме на дітей і молодь (див. підр. 3.4.).

Тому наукова розробка педагогічних, зокрема соціально-педагогічних, аспектів гібридної війни на Донбасі, дослідження процесу соціалізації особистості у штучно створеній, альтернативній, «викривленій» засобами злочинної російської пропаганди соціальної реальності стала громадянським і професійним обов'язком науковців Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, який став не тільки свідком тих подій, а й організував потужну протидію російському агресору під час окупації Луганська, а потім через захоплення університету та переслідування адміністрації, викладачів і студентів був вимушений евакуюватися до м. Старобільська Луганської області, створивши потужний і непохитний форпост українства на крайньому сході України; освітній, науковий та соціокультурний осередок протидії російській агресії та реінтеграції дітей і молоді окупованої території до правового й освітньо-виховного простору України.

Отже, перед авторським колективом запропонованої монографії постало надскладне завдання: розв'язати низку проблемних питань, на які сьогодні неспроможні дати відповідь ні педагогічна, зокрема соціально-педагогічна, наука, ні її фундаментальна теорія соціалізації особистості, зокрема: 1) Чому стало можливим розв'язання гібридної війни на сході України? 2) Яким чином за дуже короткий час відбулося ураження індивідуальної і масової свідомості людей, зміна їхніх поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів, поведінки? І чому цей процес охопив не все,

а тільки частину населення Донбасу? 3) Як молода людина із вчорашнього громадянина України або політично індиферентної особи раптово перетворюється в агресивну людину, бере зброю в руки та йде вбивати співвітчизників? 4) Як термінологічно визначити перераховані вище явища з точки зору теорії соціалізації особистості, адже жодне з існуючих на сьогодні похідних понять – асоціалізація, десоціалізація, ресоціалізація та ін. – не може їх пояснити?

На наукове розв'язання цих питань і спрямоване монографічне дослідження **«Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході України»**, яке складається з трьох розділів, що в логічній послідовності розкривають тему.

Так, у **першому розділі** монографії науковому осмисленню підлягає **гібридна війна як соціальний феномен новітньої історії України**, під час якого розкриваються сутність поняття «гібридна війна» та її основні прояви в сучасній історії України, досліджується інформаційний складник гібридної війни, розкриваються соціально-педагогічні аспекти інформаційної війни Росії проти України та особливості інформаційного впливу засобів масової інформації Росії на українську молодь.

Другий розділ монографії присвячено науковому обґрунтуванню й розкриттю базового поняття та предмету дослідження – **процесу соціалізації особистості в умовах гібридної війни на Донбасі**, завдяки чому отримує подальшого розвитку вітчизняна теорія соціалізації особистості шляхом уведення в науковий обіг нового поняття – «абераційна соціалізація» – та розкриття соціальних та індивідуально-психологічних чинників виникнення цього явища.

I, нарешті, **третій розділ** монографії розкриває **особливості соціалізації дітей і молоді сходу України в умовах гібридної війни на Донбасі** на основі визначення й узагальнення їхніх соціальних та психолого-педагогічних характеристик як жертв несприятливих умов соціалізації в умовах гібридної війни на сході України, розкриття специфіки освіти й виховання дітей на різних територіях України (тимчасово окупованій, у зоні проведення ООС, іншій території) та дослідження генези соціальних норм і ціннісних орієнтацій молоді Донбасу в умовах гібридної війни.

Авторський колектив має надію, що запропоновані в монографії науково-теоретичні розробки дозволять науковцям, освітянам, учнівській і студентській молоді, усьому громадянському суспільству знайти пояснення та зрозуміти нові й до нині невідомі явища, нестандартні ситуації, викривлені й спотворені факти, що спричинила неоголошена й незвичайна війна Росії проти України; будуть сприяти формуванню об'єктивного уявлення у населення нашої країни та міжнародної спільноти про події в Україні 2014–2018 рр.; викривати злочини Російської Федерації проти людства; спонукати здійснювати внутрішню і зовнішню політику, зокрема освітню, щодо недопущення подібних війн у майбутньому; стануть основою для розробки стратегії і тактики забезпечення безпеки нашої країни від зовнішніх втручань; прогнозування системи цілей, змісту і технологій соціальної, педагогічної та психологічної роботи з різними категоріями населення, зокрема дітьми та молоддю, що стали жертвами гібридної війни на Донбасі, щодо реінтеграції, ресоціалізації та подальшої успішної соціалізації та розвитку особистості.

РОЗДІЛ 1

ГІБРИДНА ВІЙНА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1.1. Гібридна війна: сутність поняття та основні прояви в сучасній історії України

В українському науковому дискурсі поняття гібридної війни з'явилося у 2014 році як наслідок анексії Криму та військово-політичної й інформаційно-психологічної агресії Росії проти України на сході нашої держави.

Зрозуміло, що гібридні війни мають значно більш тривалу, ніж чотирирічну історію. Наприкінці другого та з початку третього тисячоліття світове співтовариство спостерігало й продовжує спостерігати такі війни, здебільшого за участі Росії проти інших держав, у різних регіонах: Карабахський конфлікт (1992), Придністровський конфлікт (1992), підтримка державного перевороту в Південній Осетії (1992), підтримка режиму Шеварнадзе у грузино-абхазькій війні (1993), військово-політична допомога Узбекистану (1999), участь у громадянській війні у Таджикистані (1992-1996), воєнно-політичне втручання в Грузію (2008) тощо.

Стратегію і тактику ведення гібридних війн Росія опрацьовувала й раніше, ще за часів існування СРСР: прихована участь у війнах в Кореї (1950–1953) та В'єтнамі (1965–1974), провокування так званої Карибської кризи (1962–1964), військово-політична підтримка Єгипту в арабсько-ізраїльських війнах (1967–1974), придушення народних повстань в Угорщині (1956) та Чехословаччині (1968), ввід військ, політичне

та економічне втручання СРСР в Афганістан (1979–1989) тощо.

Головна ознака цих війн Росії проти інших суверенних держав була, безперечно, пов'язана з військовим складником, але ним аж ніяк не обмежувалась. Окрім використання зброї та чисельного людського ресурсу у військовій формі (чи-то приховано, чи-то відкрито), важливими чинниками ведення цих війн виступали політичний вплив на держави, що потерпали від російської агресії, надання Росією економічної та фінансової допомоги авторитарним режимам, які вона підтримувала, проведення відповідної інформаційної та ідеологічної політики, створення умов для розхитування соціально-економічної та політичної ситуації всередині незалежних країн.

Проте, український політикум та наукова спільнота України протягом майже чверті століття з моменту проголошення незалежності нашої країни залишались практично байдужими до таких подій, адже наївно вважалося, що нашу державу це не обходить.

Дійсно, з 1991 року й до лютого 2014 в Україні не було жодного воєнного протистояння, ані ініційованого ззовні, ані спровокованого зсередини. Навіть невдалу спробу Росії розхитати соціально-політичну ситуацію в Криму у 1992–1995 роках переважна більшість політиків та науковців розцінювала як «об'єктивні видатки» процесу формування української державності й не бачила в цьому ніяких загроз суверенітету України. Ці спроби, до речі, продовжувались і в майбутньому (особливо помітно у 2004 та у 2013 роках), але, лише коли агресія Росії проти України набула експліцитних форм вираження у 2014 році, в Україні стали голосно говорити про гібридну війну.

За останні чотири роки наукова думка України збагатилася чималою кількістю досліджень, предметом яких є гібридна війна, її основні ознаки та методи ведення (див., наприклад, наукової праці Л. Будагьянц, В. Горбуліна, К. Гринька, С. Дацюка, О. Караман, С. Корнієнка, В. Осьодла, В. Панченка, Г. Почепцова, Ю. Радковця, С. Савченка, В. Черниша, П. Шевчука та ін.).

Автори переконані, що досконале розуміння сутності поняття «гібридна війна», ретельне вивчення історії ведення гібридних війн, ґрунтовний аналіз основних її проявів у сучасних реаліях світу дозволять, по-перше, розробляти ефективні стратегії і тактики протидії гібридній війні Росії проти України, а, по-друге, прогнозувати ймовірності розв'язання подібних війн у майбутньому в різних кутках світу та вживати необхідні заходи заздалегідь, які б унеможливили їх виникнення взагалі.

Для розуміння й осмислення гібридної війни основну роль відіграє фактор, що обумовлює вторинність завдань окупації території супротивника й захоплення ресурсів на противагу завданням установлення стратегічного, всеохоплюючого контролю над свідомістю населення країни-мішені й одержання повної влади над майбутнім завойованої держави. Цей феномен, здається, не є новим.

На зародження подібної тенденції вказував ще у 1830 році воєнний теоретик та історик Карл фон Клаузевіц: «Ми наштовхуємося на ще один своєрідний засіб: вплив на ймовірність успіху, не розтращуючи збройних сил супротивника. Це – підприємства, безпосередньо призначені для надання тиску на політичні відносини... Цей шлях до поставленої нами

мети у порівнянні з розтрошенням збройних сил може опинитися набагато більш коротким...» [72, с. 44].

«При відомих умовах, крім знищення сил ворога, є й інші шляхи досягнення поставленої мети, і... ці шляхи не містять у собі внутрішнього протиріччя, не є абсурдом і навіть не становлять помилки» [72, с. 63].

Задовго до К. Клаузевіца у китайських історичних і військових трактатах постулювалось, що воювати на полі бою – це справа невдах у політиці й стратегії, а суцього мілітаристське целепокладання, пов'язане із отриманням територіального контролю, розглядається в них як тягар, який висмоктує багато ресурсів й обмежує свободу дій [72, с. 36].

На початку ХХ століття російський військовий аналітик А. Снесарев відзначав, що «війна пішла вглиб» і усе більше ведеться «не тільки мечем» [172, с. 21].

Гібридну війну досить часто тлумачать не як щось нове, оскільки більшість її складників, як виявляється, існували й раніше. Новим стало поєднання цих складників у єдине ціле, а також підсилення ролі інформаційного компонента, який на різних рівнях забезпечує функціонування й створює умови для визнання війни справедливою власним населенням, без чого не існує сучасних війн [166].

У США першим увів поняття гібридної війни Ф. Хоффман [210]. Він вважає, що гібридні війни не є новими, але вони кожного разу є різними, проте, завжди поєднують у собі летальний характер державних конфліктів з фанатичним і зтяжним запалом нерегулярної війни [210, с. 10].

Ф. Хоффман вважає важливим зростання ролі наративів. Вони полегшують рекрутування, тренінг і мотивацію майбутніх бійців. Як у випадку російського

рефлексивного контролю, учений вважає сприйняття важливішим за перемогу на фізичному полі бою. Таким чином, він звертає особливу увагу на когнітивний та віртуальний простір [210, с. 12].

Тому він підкреслює одну важливу характеристику гібридної війни: «Успіх у гібридній війні також вимагає, щоб командири невеликих одиниць уміли ухвалювати рішення й володіли тактичною майстерністю у відношенні до невідомого, а також необхідним є відповідне встаткування для швидкого реагування й адаптації, ніж завтрашні супротивники» [211].

Зрозуміло, що це відносно нові вимоги, які частково повторюють ті, які у свій час американський науковець Дж. Аркілла визначив для мережевої війни, акцентуючи свою увагу на тому, що ієрархія, до типу якої належить армія, зможе перемагати мережі тільки тоді, коли сама почне воювати на принципах мережі [214].

Одним зі своїх попередників Ф. Хоффман вважає Н. Фреера, який в офісі міністерства оборони США займався вирішенням стратегічних питань. Саме він запропонував цікаву класифікацію несподіваних подій, від якої можна відштовхуватися при аналізі й розумінні гібридної війни.

Свою книгу 2008 року він починає з критики військової аналітики [209]: «Оборонний аналіз і стратегія у своїй суті є такими, що реагують. Історично розвиток і планування оборонної стратегії демонструють три критичних недоліки. Досить довго вони лише реагували. Корпоративно в них немає достатньо розвиненої уяви. Як наслідок, вони вразливі до несподіваного» [209, с. 29]. Він підкреслює, що всі

подальші стратегічні потрясіння будуть принципово несподіваними.

У 2004 році американці запропонували нову класифікацію загроз / викликів: традиційні, іррегулярні, катастрофічні й проривні. Н. Фреєр вважає гібридною загрозою комбінацію двох таких викликів. До речі, він також посилається на китайський варіант «необмеженої війни». Воєнний аналітик дивиться на ці виклики як на архетипи, які в чистому вигляді не зустрічаються. Нормою, на його погляд, слід вважати гібридні варіанти [209, с. 71].

Подібні загрози він трактує як тригери або каталізатори. Вони породжують потрясіння, змінюють «правила гри», як це відбулося з 11 вересня з відповідними наслідками. У книзі дослідника є розділ «Політика, економіка, соціальна дія й політичне насильство як гібридна війна». Він підкреслює, що гібридна війна буде залишатися як можна більш невоєнною, та наполягає також на важливості синхронізації таких невоєнних зусиль [209, с. 66].

Поняття «невоєнний» він розуміє по-своєму: «невоєнний не значить без насильства, без цілі або без загроз. Він означає не бути породженим військовими або не включати військових у формі ворожої держави. Ці невоєнні гібриди часто реалізуються як складні комбінації несанкціонованого насильства й людської небезпеки» [209, с. 117].

Він акцентує потребу не стільки визначати подібні речі, скільки їх описувати, оскільки вони не дуже піддаються визначенню. Щодо гібридних загроз він говорить: «Це оборонні виклики, походження, характер, модус і принципова сфера конфлікту, які важко ідентифікувати й класифікувати» [209, с. 33].

Тобто роль невідомого тут є досить важливою. Правда, слід додати, що невідомість зникає, коли конфлікт переходить у виключно військову операцію. Це значить, що постріли в Криму у 2014 році могли б відразу перетворити конфлікт у чисто військовий.

У цілому ми бачимо, що світ уже досить давно визначив основні характеристики гібридної війни. І саме головний її аспект – маскуванню під невоєнний інструментарій, а також високий рівень невизначеності / несподіваності.

У Росії до поняття гібридної війни звернувся начальник генштабу ЗС В. Герасимов. Він відштовхувався від констатації того, що в цей час змінилися «правила війни», оскільки невоєнний інструментарій починає бути ефективнішим за військовий, маючи на увазі політичні, економічні, інформаційні, гуманітарні методи, які активізують протестний потенціал населення. До них додаються приховані військові засоби [28].

У Росії існують попередники в теорії подібних нетрадиційних війн. Це Г. Іссерсон, чия книга 1940 року називалася «Нові форми боротьби» [59]. На його думку, війна взагалі не оголошується, вона просто починається заздалегідь розгорнутими збройними силами. Неголошення війни – це теж комунікаційна характеристика саме нового часу.

Росія має ще одного теоретика нового типу війн, яку він позначив як «заколот-війна». Це Є. Месснер [106]. Він переконаний, що у минулих війнах важливим вважалося захоплення території, проте, надалі важливим буде вважатися захоплення душ у державі, з якою ворогують.

Він вважав, що традиційні методи ведення війни вже вичерпали себе: «Колись війни йшли у двомірному просторі – на поверхні моря й суші. Потім з'явився третій вимір – війна в повітрі. Тепер найважливішим став четвертий вимір – психіка сторін, які воюють» [106, с. 177].

Світ зараз практично живе саме в такому вимірі. Правда, поки ми говоримо про гібридну війну, але це скоріше війна саме психічна, адже інформаційні потоки саме й спрямовані на одержання ефекту в головах людей. Саме це є метою гібридної війни.

На думку вченого, політика є мистецтвом об'єднання людей, але найважливішим завданням заколот-війни є об'єднання власного народу й залучення на свою сторону частини народу тієї держави, проти якої ведеться війна. Заколот-війна – це війна всіх проти всіх, причому ворогом може бути й свій, а союзником – ворог. У кожної людини повинні бути психологічні стріли й психологічний щит [106, с. 39].

Гібридна війна увесь час опирається на війну інформаційну. Тому у випадку з Кримом й Донбасом деякі експерти побачили наступні фази:

– перша: створення в «російських співвітчизників» так званої м'якої лояльності до Росії шляхом акцентування культурних, мовних та ідеологічних зв'язків;

– друга: поширення страху, що їх уряди почнуть працювати проти них; це робиться акцентуванням нацистської тиранії часів війни й рятівної ролі радянських військ;

– третя: гуманітарна інтервенція російських військ у формі або в цивільному для захисту населення або приєднання території до Росії [149].

Гібридна війна завжди починається раптово. Тому військові повинні вчитися заздалегідь, як мати справу з несподіваними загрозами. Час завжди працює проти тих, хто орієнтується на старі варіанти війн. Їх можна вивчати, але на них не можна орієнтуватися як на єдину можливу модель війни.

Збройна агресія Росії проти України в цей час перебуває в центрі уваги українських та іноземних політиків, експертів, науковців та представників засобів масової інформації. При цьому, подаючи, так сказати, фактурну інформацію про події навколо нашої країни, а також відповідні оцінки й прогнози, автори намагаються узагальнювати й концептуально осмислювати політику й кроки Російської Федерації на сучасному історичному етапі. У цілому, більшість експертів вважають, що Росія прагне по-новому реалізовувати свої геополітичні плани щодо поновлення своєї провідної ролі в якості впливового політичного центру сили світового рівня шляхом ведення «гібридних війн» із опонентами й супротивниками. Суть такого підходу – використання «м'якої сили», коли збройна сила відкрито не застосовується [166].

Експерти застерігають, що в такий спосіб Москва намагається не афішувати свою участь у збройному конфлікті на сході України, виправдати анексію Криму й таким чином зберегти свої позиції у світі та добитися скасування західних санкцій. Обов'язковим завданням залишається зменшити роль США та Європи як основних «гальмівників» неоімперської політики російського керівництва. Ще раз підкреслимо, що

методи «гібридних війн» Росії не можна сприймати як щось нове ані в російській, ані у світовій практиці [197]. До них вдаються уже протягом тисячоріч, а їх концепцію чітко визначив ще давньокитайський ідеолог воєнного мистецтва Сунь-Цзі, який стверджував, що «сама гарна війна – це зруйнувати задум супротивника, потім – розбити його союзників, а вже після цього – розтрощити його армію» [177].

У наш час ці ідеї отримали свій розвиток у працях західних експертів й політологів, зокрема Френка Гоффмана, Деніела Ласіка, Джорджа Девіса й Девіса Кілкалена, Френка ван Каппена та ін.

Давайте швидко перегорнемо сторінки історії застосування Росією методів «гібридних війн» протягом останнього століття. Зокрема, до такої практики вона вдалася під час громадянської війни 1917–1922 років. Намагаючись відновити свій контроль над новими незалежними державами, які відокремилися від Росії після Жовтневої революції 1917 року, на їхній території провокувалися прокомуністичні виступи, після чого проголошувалися альтернативні, підконтрольні Москві, органи влади. А потім такі «органи» кликали на допомогу Росію, яка з готовністю поспішала на захист трудового населення, а також законно обраних урядів і рад від буржуазних націоналістів. І все це відбувалось на тлі активних інформаційних ідеологічних кампаній із всебічної дискредитації ідей національного відродження й демократичного розвитку.

Саме так Росія повернула під свій контроль Україну, країни Закавказзя й Центральної Азії. Саме таким шляхом вона прагнула взяти під своє «крило» Польщу, Фінляндію й країни Балтії. Однак там вона наштовхнулася на тверду протидію їх патріотичного

керівництва й високий рівень національної свідомості місцевого населення.

З 1923 року, по закінченню громадянської війни, Росія «пристрастилася» до аналогічних методів «гібридних війн», організовуючи комуністичні перевороти в розташованих по сусідству країнах, реалізуючи плани «світової революції» як форми панування більшовицького Кремля над прилягаючими регіонами, а в перспективі – й над усім світом. Згадаємо, як Росія «прив'язалася» до Німеччини (охопленої революційними настроями внаслідок поразки німців у Першій світовій війні й, відповідно, політичним і економічним колапсом), а також замахнулася на країни Центрально-Східної Європи (де також спостерігалися революційні тенденції) і Балканського півострова (найбільш нестабільний у той час регіон Європи). Підтримуючи ліві, проросійські, а в ряді випадків і відверто екстремістські сили, масово закидаючи свою агентуру, поширюючи підривну революційну літературу й формуючи збройні загони бойовиків, Москва провокувала внутрішньодержавні конфлікти й бунти, для реалізації яких використовувала Комінтерн, у «патронташі» якого облаштувалася більшість існуючих у той час комуністичних (робітників) партій. Саме вони були основною ударною силою кремлівських більшовиків, яка практично втілювала ідеї «світової революції». Проте, багато з тих спроб видалися невдалими, адже Радянському Союзу не вистачило ресурсів. Не зміг СРСР здолати й контрзаходи, розпочаті провідними європейськими країнами, передусім, Великою Британією та Францією. І тільки наприкінці 1930-х років, коли СРСР піднакопичив сили, Москва змогла частково реалізувати свої плани, анексувавши

країни Балтії, східні регіони Польщі, Румунії й Фінляндії. Звернемо ще раз увагу: знову ж за допомогою методів «гібридних війн», що підкріплювалися демонстрацією, а у випадку з Польщею й Фінляндією, – і прямим застосуванням військової сили. Оскільки Москва не змогла досягти бажаного в рамках перших двох постулатів Сунь-Цзі, вона реалізувала його третій постулат, що передбачає розгром військ супротивника.

Але, треба зазначити, що не тільки Росія пристрастилася до використання «гібридних війн». Згадаємо резонансні події останніх років, зокрема, революції й збройні конфлікти в країнах Північної Африки, Близького Сходу й колишнього СРСР. Основні творці міжнародної політики, замість використання заради досягнення своїх геополітичних цілей класичних військових агресій, прибігали до таких прихованих дій, які переважно використовуються в політичній, економічній, інформаційній сферах. На початковому етапі свого застосування збройні сили вирішують лише окремі завдання (щодо транспортної блокади супротивника, нанесенню ударів по найбільш важливих об'єктах і таке інше). Сутністю таких дій є не фізичне знищення супротивника в рамках масштабної війни, а включення його в сферу свого впливу або ліквідація як держави (дезінтеграція) засобами так званої «м'якої сили».

Під час «гібридних війн» як Росія, так і інші нападаючі країни, прибігають до агресії без офіційного оголошення війни; приховують свою участь у конфлікті; масштабно використовують нерегулярні збройні формування (у тому числі під прикриттям мирного населення); зневажають міжнародними нормами ведення бойових дій та чинними угодами й

домовленостями; прибігають до взаємних заходів політичного й економічного тиску (при формальному збереженні зв'язків між двома воюючими країнами); ведуть активну пропаганду і контрпропаганду, застосовуючи «брудні» технології; воюють у кібернетичному просторі тощо [13].

Але ми знаємо чимало фактів, коли все це закінчується збройним протистоянням. Наприклад, розв'язана військова агресія Росії проти Грузії у 2008 році або міжнародна військова операція в Лівії «Об'єднаний захисник» у 2001.

Такі ж заходи сьогодні Росія проводить у ході своєї війни проти України – «гібридні» за формою й «асиметричні» за змістом, як «логічне» продовження своєї «гібридної політики» у відношенні до нашої суверенної держави. Цю війну Москва розпочала відразу з одержанням Україною незалежності, прагнучи повернути її під свій вплив. Зрозуміло, методи такої війни відрізняються від методів 20-х років минулого століття. Але лише відносно інформаційних технологій і того, що Москва комуністичну ідеологію змінила на російсько-шовіністичну в контексті реалізації планів побудови «російського світу» й інтеграції до євразійського простору.

Але Росії тут не вдалося досягти бажаного за допомогою «гібридної війни» або прихованих дій своїх військ у Криму та на Донбасі. Тому вона готується до масштабного застосування збройної сили, як це колись робилося у відношенні до Польщі, Фінляндії й Грузії. Росіяни розвертають потужне угруповання військ чисельністю в 100 тис. військовослужбовців біля східного кордону України під виглядом стратегічних

командно-штабних навчань «Кавказ–2016». Тобто, Москва знову йде за третім постулатом Сунь-Цзі.

Як бачимо, форми й методи «гібридної війни» в історичному плані є завжди актуальними, і Росія їх застосовує проти України, але при цьому змінюються умови й інструментарій їхньої практичної реалізації, що пояснюється як виникненням новітніх технологій, так і значно більш широким спектром методів їх реалізації. У цьому контексті більш доречним було б говорити про «гібридні війни» як про «війни нового покоління», або «війни нової генерації», про що стверджує у своїх дослідженнях президент американського Фонду «Потомак» Пилип Карбер. При цьому «гібридні війни» тісно пов'язані із застосуванням збройної сили й у багатьох випадках переходять у пряме збройне протистояння сторін.

Тому, розмірковуючи про «гібридні війни», зайво намагатися знову «відкривати Америку». Необхідно спиратися на вже наявний досвід використання форм і методів таких війн Росією або іншими країнами, беручи до уваги появу дійсно нових підходів. Тоді публікації, оцінки й прогнози за цією тематикою будуть мати дійсно науковий характер і реальну практичну цінність.

Таким чином, протягом тривалого історичного періоду відбувається переосмислення окупації як соціокультурної реконструкції, і результатом цього стає відхилення від фізичного оволодіння територією, прямого бойового зіткнення.

Гібридна війна являє собою потужний засіб непрямого невоєнного впливу на політику окремих держав і на міжнародну обстановку в цілому. Підсилюється протиборство в глобальному інформаційному просторі, обумовлене прагненням Росії

використовувати інформаційні й комунікаційні технології для досягнення цілей світового панування.

Із цією метою в усе зростаючих масштабах використовуються технології маніпулювання суспільною свідомістю як населення власних країн, так і країн-мішеней із залученням усього діапазону засобів фальсифікації історії й викривлення фактів.

Запекла боротьба в інформаційно-комунікаційній сфері ведеться в руслі глобальної тенденції, що відбиває перехід сучасних конфліктів від класичної лінійної парадигми до нелінійної війни нового типу – війни цивілізацій, тобто війни змістів їх (цивілізацій) існування.

За твердженням деяких політиків й політологів, переможець у війні змістів не виграє простір або право розпоряджатися ресурсами переможеної держави, а завойовує собі право визначати її майбутнє [129; 141].

З такою логікою можна погодитися лише частково. Ресурси були й залишаються головною метою війни, а майбутнє скореного народу мало хвилює агресора. Народ завойованої держави треба роздрібнити, послабити й звести до положення раба – виконавця волі переможців. Значну частину цих завдань передбачається виконати руками представників самого народу, для встановлення контролю над яким і розроблені відповідні інформаційні технології.

Саме тому унікальними інструментами для ведення війни цивілізацій є гібридна війна, яка відрізняється від інших конфліктів тим, що поряд з дозованим застосуванням військової сили й різних форм економічного придушення супротивника у таких конфліктах широко використовуються можливості сучасних інформаційних технологій.

Комбінація традиційних і гібридних методів є визначальним чинником для війни в цілому. Якщо застосування гібридних методів у конфліктах нового типу дозволяє досягати поставленої мети без відкритого військово-силового втручання, то традиційні військові конфлікти в обов'язковому порядку включають гібридні технології.

Найважливішою особливістю гібридної війни (одночасно й схованою стратегічною загрозою) є її здатність при певних обставинах виступити каталізатором великомасштабного конфлікту, аж до глобального.

Поява феномена гібридної війни, який заявив про себе як про важливий складник військових стратегій наприкінці 90-х – початку 2000-х років, надає нову якість сучасним багатомірним конфліктам.

Властивість багатомірності визначає трансформацію кількісних змін у якісні залежно від розвитку стратегій, сил і засобів сучасних конфліктів. Ця властивість пов'язана з новими вимірами гібридної війни, головними з яких є:

- всеосяжний характер конфлікту, який ведеться з використанням військових і невоєнних форм впливу з упором на ідеологічні засоби й сучасні моделі «керованого хаосу»;

- війна побудована на стратегії змору, що надає конфлікту затяжний перманентний характер;

- до гібридної війни не застосовуються норми міжнародного права, що визначають поняття «агресія», у такій війні не існує понять «фронт» і «тил»;

- новий вимір війни порівняно з попереднім має статус і енергію заперечення й формує якісну основу

трансформації конфлікту, обумовлює перехід від лінійної до нелінійної парадигми війни [36].

Інформаційні системи й технології впливу на супротивника в гібридних війнах на початку ХХІ століття вийшли на новий кількісний і якісний рівень, що надає інформаційній зброї недоступний раніше просторовий масштаб, особливу гостроту й загрозливу актуальність.

Результатом застосування інформаційних технологій є радикальна трансформація всіх сфер громадському життя, у тому числі й військової сфери за рахунок появи нових форм впливу на супротивника.

Гібридна війна ведеться таким чином, щоб перешкодити атакуючій стороні ухвалювати адекватні дії у відповідь. Вона може постійно змінювати правила гри й задіяні типи сили, оскільки гібридна війна одночасно оперує як військовими, так і цивільними складниками.

Гібридна війна вибудована навколо цілої низки інформаційних завдань. Їхня значимість є настільки високою, що можна говорити про гібридну війну як про війну гібридно-інформаційну, тим більше що воєнні дії в ній є приглушеними, а інформаційні, навпаки, є різко посиленіми. Зростає інформаційний статус, оскільки йому потрібно маскувати фізичні дії.

Матеріальні цілі в гібридній війні досягаються активними діями не тільки у фізичному просторі, але й у просторах інформаційному й віртуальному. І це головне завдання гібридного інструментарію, що прагне впливати на центри прийняття рішень супротивника, як військові, так і цивільні.

Україна, наприклад, через безліч подібних причин не змогла прийняти адекватного рішення щодо захисту

Криму. Оскільки навіть чужі військові були не звичайними, а «зеленими чоловічками», хоча й озброєними автоматами. Моделювалася війна не за ознакою свій / чужий, а за параметрами свій / свій. Саме так робилися захоплення адміністрацій і безлади в Одесі й Харкові. Квазівідсутність «чужого» у цих ситуаціях не давало можливості застосовувати силу у відповідь.

До речі, ця модель повністю відповідає російському рефлексивному управлінню, що задається як керування супротивником, у першу чергу його сприйняттям, щоб він у результаті прийняв невірні рішення [151; 152]. Найпростішими варіантами цього управління саме і є маскуванню у фізичному просторі. Це маскуванню може бути розширене до маскуванню в інформаційному просторі й маскуванню у віртуальному просторі. Перший варіант через певний час викликала заборона на трансляцію російських телеканалів в Україні, за яким пішла заборона кіно- і телепродукції, а наразі й деяких Інтернет-ресурсів, які керуються з території Росії. І це говорить про поведінку, що інтуїтивно дуже добре відчувалася й раніше, просто війна розв'язала руки владі, щоб піти на такі заходи.

Г. Смолян, який стояв у витоків виникнення цього напрямку війни, задає її сутність у такий спосіб: «Рефлексивне керування супротивником у випадку її успішного проведення дозволяє впливати на його військові плани й уявлення про ситуацію, його дії. Інакше кажучи, одна сторона може нав'язувати свої бажання супротивникові й змушувати його ухвалювати не відповідне до даної ситуації рішення. Використовуються різні методи рефлексивного керування, включаючи «камуфляж» (на всіх рівнях), дезінформацію, провокацію, шантаж, а також

компрометацію різних посадових осіб і чиновників. Таким чином, рефлексивне керування сфокусовано скоріше на менш відчутному суб'єктивному елементі «військового мистецтва», ніж на більш об'єктивній «військовій науці». Досягнення успішного рефлексивного керування вимагає глибокого вивчення «внутрішньої природи» супротивника, його ідей і концепцій; як «фільтру», через який проходять усі дані про зовнішній світ. Успішне рефлексивне керування представляє кульмінацію інформаційної операції» [171].

Отже, гібридна війна, дійсно, одночасно оперує як військовими, так і цивільними складовими. У неї проявляється цивільна смуга, яка служить фундаментом для наступної військової смуги. Потім за нею знову піде смуга цивільна, а потім військова, залежно від їхньої ефективності в кожному окремий момент протистояння. Крим і Донбас це яскраво продемонстрували, коли спочатку створюється вогнище цивільної непокори, за яким йде активне військове протистояння. Тим самим відбувається придушення активності як військової, так і цивільної.

Гібридна війна проти України в її інформаційному варіанті була покликана активувати радянську ідентичність, яка успішно відновлена й утримується Росією на своїй території. До речі, у рамках цієї ідентичності Росія ніяк не могла бути ворогом України, оскільки в ній Росія й Україна завжди подавалися як народи-брати. Тому, у випадку з Україною, був виділений неправильний блок (фашисти, хунта), на який і був спрямований удар пропаганди. Така модель дозволяє вибудувати пропаганду у вигляді захисту українського народу як «правильних» українців проти українців «неправильних».

Ідентичність створюється як на базі особистого досвіду, так і на базі досвіду колективного, який відтворюють і втримують на щоденній основі ЗМІ й освіта. У періоди конфліктів у голові людини починає домінувати колективний досвід, імплантований туди за допомогою телебачення та інших засобів масової інформації. Особиста ідентичність може почати конфліктувати з колективною, але такий опір вимагає серйозних зусиль. Людині легше погодитися з колективною точкою зору на події, щоб «приглушити» когнітивний дисонанс.

Деякі науковці говорять про такі варіанти інструментарію, які спрямовані на збереження потрібної матриці, яка необхідна владі, оскільки вона передбачає патріархальну недемократичну модель управління: «Смисловики зберігали в будівельників нового капіталізму радянський (російський, трансісторичний) тип свідомості. Не дозволили зняти жодного серіалу про «червоний» терор, насильно переселені народи, про жахи життя в Гулагу, про масове доносительство, розгляд у парткоммах інтимних сімейних стосунків або злочинності володіння іноземною валютою. На опитування «Левади-Центру» «Як слід ставитися до своєї радянської історії?» 76% росіян відповіли, що «з гордістю». Усупереч усім ідеалам чинної Конституції, троє з кожних чотирьох громадян нашої країни через чверть століття не ухвалюють ринкові відносини й приватну власність. Вони переконані, що держава – це зовсім не система інститутів, як думають бездушні економісти. Держава – це народ, мова, культура, загальна історія, друзі, батьки. Це, звичайно ж, батьківщина й вітчизна. А нині діюча «адміністрація» (у нас замість цього поняття використовується більш

звичне – «влада»), природно, є невід’ємною частиною батьківщини» [141].

Отже, збереження в своїй основі радянських цінностей, радянської матриці дозволяє користуватися вже зробленим, опиратися на всі радянські культурні результати, які продовжують у цьому випадку активно функціонувати у своїй другій іпостасі – не як художній, а як пропагандистський меседж. Тобто віртуальний інструментарій підтримки різко розширюється.

В. Панченко бачить ієрархію цих цінностей у наступному виді: «Держава-цивілізація як суперінститут захищає народ, традиції, свою історію, культуру, мораль, «правила життя», але головне – усі свої відмінності й суверенітет. У цьому полягає її місія. Необхідно постійно демонструвати свою суперсилу, інакше громадяни країни будуть розчаровані. Вони повинні твердо знати, що будь-які жертви приносяться заради призначення – збереження сильної держави» [128, с. 14–15].

Виходить, що гібридна війна перерозподіляє активність із чисто фізичного простору, як це було у війнах минулого, на роботу в інформаційному й віртуальному просторах. Відповідно, і перемогти в ній можна також ведучи роботу у всіх трьох просторах, тому що неможливо у фізичному просторі відбивати атаки в інформаційному й віртуальному просторах. Єдиним інструментарієм такого фізичного типу стає цензура як фізичне перекриття інформаційних і віртуальних меседжів. Але в сучасному світі це зробити дуже важко. Навіть у радянські часи цензура скоріше стримувала тиражування певних повідомлень, які однаково попадали до споживачів іншими способами, наприклад, через закордонні радіоголоси.

Іншим варіантом є власний сильний інформаційний і віртуальний продукт, який виступає в ролі захисту від чужих вторгнень. Вони однаково будуть існувати, але у випадку власного продукту вони не одержують того відгуку, на яке очікує супротивник.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що визначення поняття гібридної війни є практично відсутнім у сучасних міжнародно-правових документах. Більше того, такого поняття не існує й у Воєнній доктрині України – документі, що є національною системою керівних поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів. Не застосовується цей термін і у воєнних доктринах Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки [193]. Водночас першим серед вітчизняних дослідників концепцію гібридної війни Росії проти України як ключового інструменту російської геостратегії реваншу розробив колишній голова РНБО Володимир Горбулін, котрий ще в січні 2014 року стверджував: «Хоча кожен конкретний елемент цієї гібридної війни не новий по суті і використовувався майже в усіх війнах минулого, однак унікальними є узгодженість і взаємозв'язок цих елементів, динамічність та гнучкість їх застосування, а також зростання ваги інформаційного чинника. Причому інформаційний чинник в окремих випадках стає самостійним складником і виявляється не менш важливим, ніж військовий» [32, с. 3]. Указуючи на складність та багатоваріантність теоретичної концептуалізації поняття гібридної війни, учений зазначив, що для характеристики сучасного протистояння України і Росії можуть бути застосовані такі поняття, як «неконвенційна війна» (unconventional warfare), «нерегулярна війна» (irregular warfare) чи

«змішана війна» (compound warfare), або ж «спонсоровані державою гібридні війни» (State-Sponsored Hybrid). Проти України ведеться повноцінна війна: гібридна за формою, асиметрична за змістом, – вважає В. Горбулін і додає, що нинішня ситуація по-своєму унікальна й безпрецедентна: «Це проявляється передусім у військовому та військово-технічному планах. Пріоритетного характеру набули дії російських розвідувально-диверсійних груп, проведення терористичних актів і застосування партизанських методів боротьби із залученням до них так званих ополченців з місцевого населення та криміналітету, а також російських найманців. Застосовуються проти української армії і батальйонні тактичні групи російських військ. Зокрема, це спостерігалось в боях під Іловайськом у другій половині серпня 2014 р.» [166].

Маючи амбіції й бажання розпочати велику війну, але усвідомлюючи власну обмеженість в ресурсах і засобах для її проведення, російська політична верхівка, схоже, вирішила зробити акцент на невійськових методах агресії, максимально активізувати економічні, політичні, інформаційні та гуманітарні важелі впливу на об'єкт нападу.

Одним з показників ведення гібридної війни в Україні є використання асиметричних бойових дій, які характеризуються істотною різницею у військовій силі та стратегіях і тактиках сторін-учасниць. З точки зору міжнародного права така стратегія полягає у тому, що Україна немає формальних підстав воювати з країною-агресором, яка неофіційно підтримує бойовиків та терористів. Так на території України діяла диверсифікована агентура спецслужб РФ. Водночас Росія постачає їх зброєю та новими найманцями, веде

обстріли позицій Збройних Сил України зі своєї території.

У гібридній війні на власній території важко перемогти, оскільки в ній немає кордонів. Тому саме цей фактор вплинув на прорахунки української влади в проведенні антитерористичної операції. Українсько-російський кордон неможливо перекрити, якщо Україна не контролює інформаційний простір та повітря сходу України. Водночас терористи продовжуватимуть здійснювати провокації на кордоні та захоплених територіях за інформаційної підтримки російських мас-медіа.

Мережеві дії терористів на захопленій території в сукупності з підтримкою російських військ на кордоні постійно дозволятимуть продовжувати Росії постачання терористів, зброї та боєприпасів на українську територію. Тому до того часу, поки не буде підконтрольний інформаційний простір на Донбасі, Україна не зможе розраховувати на підтримку власного населення в конфліктному регіоні. Така ситуація сприятиме формуванню постійної соціальної бази терористів так званих ЛНР і ДНР.

Отже, у військовій науці й практиці все частіше відзначають прояв тенденції переходу сучасної війни до стратегій непрямих асиметричних дій, заснованих на комбінації військових зусиль з політичними, економічними й інформаційними методами впливу на супротивника для вирішення завдань, які колись вирішувалися переважно військовими методами.

Ця тенденція з особливою силою виявила багатомірний характер сучасної війни, що обумовлює її вплив на всі сфери суспільного життя держави:

адміністративно-політичну, соціально-економічну й культурно-світоглядну.

Головний висновок, на наш погляд, полягає в тому, що гібридний характер війни аж ніяк не робить її невійною, а, отже, постає необхідність у розробці ефективних шляхів комплексного реагування на таку агресію у військовій, політичній, економічній, соціальній, інформаційній, національно-культурній, освітній та інших площинах.

1.2. Інформаційна агресія Росії проти України як основний складник гібридної війни

XXI століття – епоха постіндустріального, тобто інформаційного суспільства. Нові інформаційні технології зумовлюють стрімкі соціальні зміни в розвинутих країнах, суспільстві загалом, відносинами між людьми та різними соціальними групами. На цьому фоні виникає і стрімко розвивається віртуальний простір, який має величезний вплив на світогляд сучасної людини, перетворюючись для багатьох на реальність повсякденного життя та спілкування.

Людина живе в потоці інформації, продукує й використовує різні інформаційні технології, що робить її все більш залежною від них. Усе частіше інформаційні технології використовуються для маніпулювання масовою свідомістю, впливу та управління людьми.

Яскравим прикладом такого маніпулювання стала інформаційна агресія Росії проти України, а її результатом – анексія Криму та втрата контролю над частиною територій сходу України.

У першому підрозділі ми намагалися відповісти на питання: що таке гібридна війна, які її основні прояви в сучасному світі. Зараз ми спробуємо акцентувати увагу читача на тому, яке місце в ній відводиться інформаційній агресії; якими прийомами психологічного впливу на людину користується ворог, здійснюючи інформаційну агресію і перетворюючи її на жертву; що можна протиставити інформаційній агресії та сформувати у людей «імунітет» щодо брудних інформаційних атак.

Джерельною базою для відповідей на ці запитання стали наукові праці з проблеми гібридної війни, зокрема її інформаційного складника (І. Воробйова [24], В. Горбулін [32], К. Гринько [36], А. Дубина [48], В. Панченко [128], В. Петрик [130; 131], С. Савченко [163], В. Толубко [180; 181], В. Третьякова [182], П. Шевчук [197] та ін.); власні наукові доробки щодо механізмів впливу та деформації особистості в умовах гібридної війни (В. Курило, О. Караман [87], С. Савченко [161]); міждисциплінарне дослідження гібридної війни на сході України колективу науковців Луганського національного університету імені Тараса Шевченка за редакцією авторів [29].

Раніше ми відзначали, що гібридна війна – це війна із поєднанням принципово різних типів і способів ведення війни, які скоординовано застосовуються задля досягнення спільних цілей. Типовими компонентами гібридної війни є застосування:

– класичних прийомів ведення війни з використанням збройних сил, військової техніки та ін.;

– нерегулярних збройних формувань – так званих повстанців, терористів, ополченців, бойовиків, «зелених чоловічків», партизан та ін.;

– інформаційної пропаганди [92, с. 43–51; 107].

При цьому країна-агресор залишається публічно непричетною до розв'язаного конфлікту.

Невід'ємним й основним складником гібридної війни є *війна інформаційна*, а точніше, *інформаційна агресія*.

Саме під час *інформаційної агресії* відбувається побудова альтернативної (зомбі-) реальності, всередині якої стає можливим перетворення свого співвітчизника (колеги, друга, навіть члена сім'ї) на ворога, «карателя», нелюдя, якого треба фізично знищити.

Глибинною сутністю інформаційної агресії є *ідентоцид*, тобто знищення та доведення національної, державної, громадянської ідентичності країни-суперника до такого стану, коли про нього можна сказати одне – ворог; переконання частини народу країни, а в ідеалі й частини народу супротивника у злих намірах іншої частини щодо своїх.

Проте не все населення стає жертвою ідентоциду. Маніпуляція реаліями в інформаційній війні відбувається так, що в неї попадають лише ті, що вписуються в зомбі-реальність [24; 32; 36; 87; 107; 182; 197].

У подальшому ми будемо використовувати поняття «інформаційна агресія», «інформаційна війна», «інформаційна пропаганда» як синонімічні.

Події, що відбуваються на Донбасі з 2014 року й до теперішнього часу, повільно, але неухильно починають набувати особливостей затяжного військово-

стратегічного, політико-економічного, етно-соціального конфлікту; здобувають масштабу міжнародного історичного значення. До них вже не можна підходити з оцінками, властивими короткочасним, швидкоплинним явищам, зумовленими збігом низки випадкових обставин. Усе більше дослідників переконуються в необхідності розкрити причини того, що сталося, виявити й дослідити глибинні закономірності, причинно-наслідкові зв'язки, механізми реалізації сепаратистських ідей. Одним з таких завдань, що мають міждисциплінарний характер, і є завдання дослідження ролі й особливостей сучасної інформаційної та пропагандистської війни, розгорнутої Росією у виправдання й прикриття своєї агресії проти України. Для гуманітарних галузей знань це є вкрай важливим, оскільки саме цей вид війни деструктивно впливає на інтелект, психіку, емоційну сферу покоління юних українців, частина з яких вже перебуває під впливом руйнівної сили російської пропаганди.

У зв'язку з цим не зайвим буде згадати, що використання руйнівних пропагандистських технологій завжди передбачало, а згодом супроводжувало, агресивні дії проти супротивника. Достатньо згадати найсильніші пропагандистські машини провідних тоталітарних режимів ХХ століття – СРСР та гітлерівської Німеччини. Здавалося б, з їхнім зникненням з історичної арени потреба в найбільш деструктивних, антигуманних методах і прийомах впливу на свідомість та поведінку людини зникла, але події в Україні показали протилежне. Російські засоби масової інформації стали гідними наступниками сталінсько-геббельсівської пропагандистської машини. Більш того, нові інформаційні можливості дали сплеск

розвитку пропаганди, оскільки вона може мімікрувати під будь-які типи інформаційних та віртуальних продуктів.

У зв'язку з цим нам необхідно внести одне категоріальне уточнення, а саме: що слід мати на увазі, коли ми говоримо про інформаційний або комунікативний простір. Вочевидь, інформаційний простір формується й визначається засобами масової інформації, які несуть основне навантаження в інформаційній війні. Процес цей по суті є одностороннім – від транслятора до споживача. Він передбачає одностороннє вкладення певної порції інформації у свідомість людини. Комунікативний же простір передбачає наявність зворотного зв'язку, спілкування, діалогу, тому цей процес можна характеризувати як двосторонній. Комунікативний простір формується й утримується сильним власним медіа продуктом, який стає своєрідним бар'єром, не впускає чужі ідеї, а тому зберігає власну ідентичність.

Комунікативний простір сьогодення у значній мірі формується соцмережами, що визначає його сильні та слабкі сторони. Не випадково, з метою зменшення деструктивного впливу інформації антиукраїнської спрямованості проросійські соцмережі, зокрема «Однокласники», «Вконтакті» були заблоковані в Україні. У цьому ж контексті слід розглядати і російські телевізійні новини та політичні ток-шоу, кіно та телесеріали, а також інші варіанти чужої масової культури.

Сьогодні противником використовуються й інші прийоми психологічного впливу. Так, на Донбасі проводяться реальні інформаційні операції, що ставлять за мету не тільки вплинути на світоглядні засади

особистості, а й змінити ситуацію на свою користь. На мобільні телефони українських солдатів надходять SMS-повідомлення з боку супротивника, що містять неправдиві повідомлення про пересування військ, а це може викликати ту чи іншу реакцію українського командування.

Практика доводить, що в умовах гібридної війни більше проблем може створювати не справжня дійсність, а віртуальна реальність, яку російські куратори конфлікту спрямовують проти Збройних Сил України та населення Донбасу. Фізична зброя успішно доповнюється інформаційною та віртуальною. Фактично мова йде про спроби керувати сприйняттям військовослужбовців та цивільного населення з метою активізації в їхній свідомості потрібних противнику ідей та автоматичного блокування інших.

Тому цьому виду гібридної війни можна протиставити тільки виробництво свого власного якісного інформаційного продукту, який здатний витримати конкуренцію з російськими засобами інформації.

Не претендуючи на опис необхідної сьогодні української медіа продукції (це справа професійних журналістів), зупинимося на основних характеристиках медійного простору, які істотно впливають на формування світоглядних засад особистості.

Слід чітко розуміти, що в реальній інформаційно-пропагандистській війні, розгорнутій Росією проти України, задіяні всі три простори – фізичне (військові дії), інформаційне (головним чином телебачення), віртуальне (інтернет, соцмережі). А особливістю їхнього використання, а також основною метою, на яку спрямовані всі зусилля, є особистість з її когнітивною,

психологічною, емоційною сферами. І небезпека в тому, що це – особистість молодої людини, з цілком несформованим світоглядом, відсутністю життєвого досвіду, поверховими знаннями [163].

Інформаційні прийоми, які використовує противник, часто примітивні, розраховані на найбільш занедбані маргінальні групи нашої молоді. При цьому робиться акцент на асиметричній подачі матеріалу: «Україна – це хунта, ЛДНР – народна влада; ополченці – герої, українські солдати – карателі». Звідси й однобічність інформаційного потоку: про Україну – тільки погане, про Росію та так звані республіки – тільки гарне.

Для людини освіченої, з високим рівнем культурного й інтелектуального розвитку, подібні сюжети не становлять небезпеки, бо в їхній основі лежить брехня та елементарна психологічна провокаційна схема: оскільки так говорять всі, значить, так воно і є. Але для частини молоді, позбавленої інших джерел інформації, цей канал стає визначальним при формуванні їхніх ціннісних орієнтацій.

Таким же примітивним, але для певної категорії молоді дуже дієвим, є прийом перенесення історичних фактів на реалії сьогодення. Особливо, якщо це стосується подій Другої світової війни. Увесь рух сепаратизму в Луганській і Донецькій областях проходив під кольорами так званої георгіївської стрічки, якою були обвішані всі ополченці та їхні поплічники. Для російських окупантів вона виступала своєрідним критерієм «свій-чужий». Таким чином, у свідомості молоді опосередковано впроваджувалася логічна схема: «георгіївська стрічка – вітчизняна війна – спадкоємець перемоги – борець з фашизмом – юний герой». Її

відсутність, а тим більше неприйняття, породжувало інший ланцюжок: «не патріот своєї батьківщини – носій західних цінностей – націоналіст – бандерівець – фашист». Схема досить примітивна, але в цьому її дієвість – не треба думати, зіставляти історичні факти, шукати аргументи, отримувати нові знання. Одягнув стрічку і ти вже свій, і навіть герой-переможець, спадкоємець славних подвигів своїх предків. Для убогої, неосвіченої, малокультурної особистості – це прекрасний шлях раптом відчутти себе потрібним, затребуваним, залученим до важливої та значної події. А якщо за це ще платять гроші, яких він просто заробити не може (у так званих республіках просто немає роботи), то цей шлях стає ще більш привабливим. А далі вступають в силу закони соціальної психології – навішування ярликів (будь-то бандерівець, фашист тощо). Усе це породжує автоматичну негативну реакцію на все українське й Україну. Бо цей негатив зовсім недавно десятиліттями формувався радянською пропагандою.

Витонченими і підлими прийомами, до яких широко вдається російська пропагандистська машина, є прийоми створення неіснуючих об'єктів, подій, фактів, явищ. У цьому випадку необхідно ввести в інформаційний простір певне явище, подію, які б володіли великим психоемоційним потенціалом. Вони повинні бути не тільки правдоподібними, але й зачіпати слухачів за найбільш вразливе, чутливе в їхніх світоглядних та духовних засадах. Прикладів таких в діяльності російської пропагандистської машини хоч відбавляй. Досить згадати історії з «розп'ятим хлопчиком» на Донбасі чи «згвалтованою дівчинкою» воїнами ЗСУ, які стали вже класичними. З цієї ж серії –

розповіді «очевидців» про обстріл Збройними Силами України міст Донбасу, розстріли мирного населення, тортури й наруги над полоненими російськими солдатами та ополченцями. І хоча вже давно всім цим брехливим фактам надана відповідна оцінка й доведена їхня відсутність у дійсності, усе ж таки свого часу вони зіграли негативну роль у формуванні іміджу української армії та країни в цілому.

Небезпека такого пропагандистського прийому полягає в тому, що він не тільки створений маячними фантазіями інформаційних найманців та масово розтиражований, але й отримав жорсткої інтерпретації, яка виключає інше трактування. Час розставляє все на свої місця, але, поки фальшивка знаходиться в інформаційному просторі, вона отрує розум та свідомість частини населення.

Досить поширеним є і прийом, спрямований на формування у населення невідконтрольних територій почуття «скривдженого патріотизму» (термін запропонований О. Омельченко). Жителям так званих республік нав'язується думка, що все, що відбувається негативного в їхньому житті, є результатом змови США, Євросоюзу проти Росії, а Україна використовується ними як інструмент реалізації такої політики. Саме тому треба згуртуватися та захищати свою нову батьківщину: нам важко, але не з нашої вини; у нас не хунта, а народна влада; у нас безкоштовна освіта у ЗВО; у нас немає олігархів та корупції тощо.

Таке «промивання мізків» особливо небезпечно для юнацтва та молодших школярів, які не мають можливості порівнювати ситуацію сьогодення з життям в Україні до 2014 року.

Така пропаганда фактично спрямована на постійне включення негативного (якщо це Україна) або позитивного (якщо це ЛДНР) смислів у будь-яке фактичне повідомлення. Реально вона весь час працює не з фактами і подіями, а з їх інтерпретацією, а точніше реінтерпретацією, яка легко перетворює негативне явище в позитивне і навпаки. Будь-який факт їй цікавий тільки з точки зору можливості формувати заданий стереотип.

Ще однією особливістю, що впливає на хід сучасної інформаційної війни, є те, що вона ведеться в атмосфері своєрідного інформаційного хаосу. Сьогодні людина знаходиться в стані перенасичення інформацією; вона фактично не захищена від різних інформаційних потоків, часто не в змозі в них орієнтуватися, а отже обирати для себе необхідний ресурс. Це повною мірою використовується пропагандистами у своїх інтересах, оскільки це дозволяє висувати необхідні на даний момент версії.

Фіналом таким пропагандистських зусиль, а в цілому й генеральним завданням інформаційної війни є створення в інформаційному хаосі такого собі «оазису» психологічного комфорту для окремої особистості. Людина в цьому випадку звільняється від болючого процесу самостійного пошуку істини, а задовольняється запропонованим їй сурогатним розумінням того, що відбувається. У цьому випадку психоемоційна комфортність забезпечується впевненістю в тому, що всі недоліки та проблеми сконцентровані у супротивника, а він та його референтне оточення належать до прогресивної соціальної групи.

На жаль, сьогодні Україна в інформаційній війні знаходиться в обороні, а не в наступі. І допоки ми не

контролюємо інформаційний простір на власній території, ми не можемо розраховувати на підтримку там власного населення. А це означає постійне підкріплення терористів з боку зомбованого населення.

Способом протидії негативному інформаційному впливу на свідомість та психіку особистості є *інформаційно-психологічна протидія* (складник інформаційно-психологічної боротьби), спрямована на власну аудиторію, яка одночасно є мішенню для спеціальної пропаганди (інформаційно-психологічних операцій) противника, з метою нейтралізації або зведення до мінімуму ефекту від ворожого інформаційно-психологічного впливу. Вона включає комплекс заходів, спрямованих на захист певної системи світоглядних орієнтирів, настанов, стереотипів, на основі яких ґрунтується високий морально-психологічний стан особистості та здатність Українського народу до опору агресору [107, с. 43–51].

Отже, наразі необхідна інша стратегія ведення інформаційної політики, заснована на розробці й реалізації змісту й технологій інформаційно-психологічної протидії агресору. І робити це потрібно не на інтуїтивній, а на об'єктивній основі із залученням фахівців різних сфер суспільно-політичного та наукового життя.

Таким чином, інформаційна агресія є невід'ємним складником гібридної війни. Сутністю інформаційної агресії є ідентоцид, тобто знищення та доведення національно-державно-громадянської ідентичності країни-суперника до такого стану, коли частина населення стає на бік зовнішнього агресора та оголошує ворогом іншу частину населення власної країни.

Для досягнення цілей інформаційної війни агресор створює потрібний йому, викривлений інформаційний простір, у якому відбувається одностороннє вкладення певної інформації у свідомість людини засобами масової інформації.

Протилежністю інформаційному простору є комунікативний простір, який передбачає наявність зворотного зв'язку, спілкування, діалогу та формується й підтримується сильним власним медіа продуктом, що стає своєрідним бар'єром, не впускаючи чужі ідеї та зберігаючи власну ідентичність.

Основними прийомами, що використовує Росія, здійснюючи інформаційну агресію проти України, можна назвати: російські телевізійні новини, політичні ток-шоу, а також інші варіанти російської масової культури, що дискредитують Україну, українську владу, українську армію; неправдиві SMS-повідомлення про пересування військ, що вводять в оману українське командування; асиметрична подача матеріалу («Україна – хунта, ЛДНР – народна влада; ополченці – герої, українські солдати – карателі» тощо); перенесення історичних фактів на реалії сьогодення (особливо подій Другої світової війни: георгіївська стрічка – патріот-герой, її відсутність або неприйняття – націоналіст, бандерівець, фашист); створення неіснуючих об'єктів, подій, фактів, явищ («розп'ятий хлопчик», «згвалтована дівчинка» тощо); формування у населення непідконтрольних територій почуття «скривдженого патріотизму» (погане життя – результат змови США, Євросоюзу, України проти Росії та ін.).

Способом протидії інформаційній агресії та негативному інформаційному впливу на свідомість і психіку особистості є інформаційно-психологічна

протидія, спрямована на нейтралізацію або зведення до мінімуму ефекту від ворожого інформаційно-психологічного впливу. Тому предметом подальших досліджень повинно стати обґрунтування та розробка змісту і технологій інформаційно-психологічної протидії агресору в умовах гібридної війни на сході України.

1.3. Соціально-педагогічні аспекти інформаційної війни Росії на Донбасі

Сьогодні для всього світу вже беззаперечним є факт порушення інформаційного суверенітету України, тобто здатності держави контролювати і регулювати потоки інформації, які йдуть з-поза меж держави.

Як було зазначено в попередньому підрозділі, в основі інформаційної війни лежить поширення недостовірної, неповної, упередженої інформації про Україну, маніпулювання суспільною свідомістю як громадян України, так і інших країн, пропаганда війни, національної та релігійної ворожнечі, зміни шляхом насильства конституційного ладу нашої країни. Ключовим завданням інформаційної війни є *інформаційно-психологічний вплив* на свідомість людини інформаційно-психологічними або іншими засобами, який викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку, а значить змінити вектор соціалізації [107]. Отже, інформаційна війна має яскраво виражені соціально-педагогічні аспекти.

Найбільш агресивний, цілеспрямований та професійний інформаційно-психологічний вплив було організовано РФ у східному регіоні України, де

внаслідок пограниччя з РФ та прорахунків в інформаційній політиці української держави частина населення опинилася в нестандартній соціальній ситуації – «зомбі-реальності», ставши жертвою цього впливу. У свідомості людей Донбасу сформувалися спотворені, викривлені уявлення про населення інших регіонів, владу України та РФ, внаслідок чого частина населення Луганської та Донецької областей зненавиділа іншу частину населення та владу України, що і стало підставою для сепаратистських та агресивних настроїв. Так було порушено процес соціалізації (соціального розвитку) особистості. Інформаційна війна перетворила частину населення сходу України на жертву несприятливих умов соціалізації.

Однією з галузей соціальної педагогіки, що досліджує поведінку людей, реальних чи потенційних жертв несприятливих умов соціалізації, є *соціально-педагогічна віктимологія* (від лат. *victimae* – жертва та грец. *logos* – слово, поняття, учіння). Тому перед сучасною соціально-педагогічною теорією і практикою, зокрема соціально-педагогічною віктимологією, стоїть завдання дослідження сутності і механізмів перетворення особистості на жертву несприятливих умов соціалізації під впливом зовнішніх негативних чинників та вироблення змісту і технологій соціально-педагогічної протидії з метою нейтралізації або зведення до мінімуму ефекту від ворожого інформаційно-психологічного впливу та повернення особистості на шлях успішної соціалізації [65].

Аналізуючи події, що сталися на сході України, з *соціально-педагогічної* точки зору, можемо сказати, що причиною легкої окупації частини території Донбасу став не тільки зовнішній агресивний інформаційно-психологічний вплив з боку РФ, а й індивідуальні соціальні,

педагогічні та психологічні характеристики громадян: низький рівень освіченості й вихованості, а разом з ним – відсутність у них елементарних знань із закономірностей соціального й економічного розвитку суспільства і держави; нерозвиненість або недорозвиненість таких психічних процесів, як здатність до критичного аналізу, проведення аналогій подій в інших країнах, що вже зазнали подібної агресії; невміння прогнозувати розвиток соціальної й особистої ситуації; маргінальність, тобто невизначеність у приналежності до певної нації і держави; інфантилізм, що полягає в соціально-психологічній незрілості, схильності шукати причини своїх проблем у непорядності влади, обставинах, що склалися, а не в собі та своїй пасивності, роз'єднаності, неорганізованості, бездіяльності, лінивості, байдужості до особистісного розвитку й розвитку суспільства та легкому захопленні марними мріями про те, що хтось прийде і вирішить за нього всі проблеми або «спустить з небес неземні блага» [63; 161]. Цією ситуацією і скористався ворог, розв'язуючи війну на сході України.

Отже, інформаційна війна РФ проти України містить соціально-педагогічний складник, а тому перед сучасною соціально-педагогічною наукою стоїть завдання дослідження сутності і механізмів перетворення особистості на жертву несприятливих умов соціалізації під впливом зовнішніх негативних чинників та з урахуванням внутрішніх індивідуально-психологічних властивостей людини; вироблення змісту і технологій соціально-педагогічної протидії з метою нейтралізації або зведення до мінімуму ефекту від ворожого інформаційно-психологічного впливу та повернення особистості на шлях успішної соціалізації. Цьому буде присвячено другий розділ монографії.

1.4. Особливості інформаційного впливу засобів масової інформації Росії на українську молодь

У часи потужних політичних та соціально-економічних неспокоїв, а особливо в умовах військових конфліктів й так званих гібридних війн у сучасному світі, на перший план ідеологічного та психологічного впливу на супротивника виходить інформаційна війна. Найбільш вразливими верствами населення від наслідків інформаційних війн стає учнівська та студентська молодь, адже в неї ще несформована система цінностей, моральних принципів організації своєї життєдіяльності, навички критичного мислення, а, отже, саме молодь стає головною мішенню інформаційної атаки, яка є зброєю не менш потужною, ніж воєнна, а, інколи, й більш ефективною у сучасних війнах.

Головна мета сучасних війн вже не пов'язана із фізичним знищенням максимальної кількості населення країни, яка потерпає від агресії. Навпаки, ключове завдання полягає у взятті в ідеологічний (інформаційний) полон якомога більшої кількості людей, насамперед, молоді, адже саме вона стає рушійною силою розвитку економіки країни-агресора у подальшому.

Чисельні випадки військової агресії Російської Федерації проти суверенних країн у різних частинах світу на початку третього тисячоліття послужили приводом для проведення відповідних науково-практичних досліджень як з боку українських, так й зарубіжних вчених (див., наприклад, праці В. Богуша, І. Костюк, Є. Магди, Г. Почепцова, Ю. Радковця, С. Расторгуєва, О. Саприкіна, П. Шевчука, Р. Моландера, А. Рідділя, П. Уілсона та ін.). Головне

завдання, яке постає сьогодні перед науковцями у сфері педагогіки, психології, соціології, політології та ін., полягає у визначенні механізмів ведення інформаційних війн та розробці можливих шляхів супротиву таким інформаційно-психологічним впливам.

«Інформаційна війна» – термін, безумовно, важливий та актуальний на сучасному етапі розвитку суспільства, без чітко уявлення якого не можна зрозуміти процеси, що відбуваються у сучасному політичному житті й геополітиці.

Так, у доповіді Генерального секретаря ООН Кофі Аннана (A/56/164/Add.1 від 3 жовтня 2001 р.) інформаційні війни були віднесені до основних загроз особистості, суспільству й державі в інформаційному просторі поряд з такими загрозами, як розробка й використання засобів несанкціонованого втручання в інформаційну сферу іншої держави; неправомірне використання чужих інформаційних ресурсів й нанесення їм збитку; цілеспрямований інформаційний вплив на населення іноземної держави; спроби домінування в інформаційному просторі; заохочення тероризму [45].

В Україні на державному рівні дається наступне визначення: «інформаційна війна – форма протиборства між суб'єктами (державами, блоками, партіями тощо), що передбачає інформаційний вплив на населення з використанням засобів масової інформації, комп'ютерних мереж тощо з метою формування відповідної суспільної думки, підриву морального духу як усього суспільства, так і окремих його інституцій» [201].

Уперше термін «інформаційна війна» (information warfare) був ужитий Т. Роном у звіті «Системи зброї й

інформаційна війна», підготовленому ним у 1976 р.. Він підкреслював, що інформаційна інфраструктура є ключовим аспектом американської економіки, й, водночас, вона стає уразливою метою як у воєнний, так і в мирний час.

У той час поняття «інформаційна війна» визначається по-різному. Це пов'язане з багатозначністю терміна «information warfare», що породила безліч різночитань при його перекладах. Він може трактуватися як «інформаційна війна», «інформаційне протиборство», «інформаційно-психологічна війна». Зокрема, інформаційна війна характеризується як інформаційна діяльність, що робиться політичним утворенням (наприклад державою) для послаблення, знищення іншого політичного утворення; як інформаційна боротьба між конкурентами, що змагаються; інформаційний військовий конфлікт між двома масовими ворогами, наприклад арміями тощо [195, с. 9].

При виявленні сутності інформаційної війни, насамперед, виділяють трактування, у яких цей термін належить до сфери військового протиборства. У жовтні 1998 р. у США була введена в дію Об'єднана доктрина інформаційних операцій, у якій під інформаційною війною розуміється комплексний вплив (сукупність інформаційних операцій) на систему державного й військового управління конфронтуючої сторони, її військово-політичне керівництво, який вже в мирний час призводив би до прийняття сприятливих для сторони-ініціатора інформаційного впливу рішень, а в ході конфлікту повністю паралізував би функціонування інфраструктури управління супротивника [98]. Одночасно з наступальним впливом інформаційне

протиборство передбачає забезпечення надійного захисту національної інформаційної інфраструктури.

Як відзначають американські військові експерти, інформаційна війна складається з дій, що вживаються для досягнення інформаційної переваги в інтересах національної стратегії й здійснюються шляхом впливу на інформацію й інформаційні системи супротивника при одночасному захисті власної інформації й своїх інформаційних систем. При цьому інформаційна перевага визначається як здатність збирати, обробляти й розподіляти безперервний потік інформації про ситуацію, перешкоджаючи супротивнику робити те ж саме [98].

Аналогічної точки зору дотримується Є. Магда. У воєнний час інформаційна війна включає «комплекс інформаційної підтримки, інформаційних контрзаходів, заходів інформаційного захисту, що вживаються відповідно з єдиним планом й націлених на досягнення й підтримку інформаційної переваги над супротивником під час бойових дій» [97, с. 139]. На його думку, для збройних сил поняття інформаційної війни має наступні аспекти: визначення заходів для одержання інформації про супротивника й умови бою (наприклад, погода, інженерне встаткування і т.д.), для збору інформації про свої й взаємодіючі війська; визначення заходів щодо блокування процесу збору супротивником інформації про війська, планування заходів щодо дезінформації на всіх етапах бойових дій; здійснення заходів щодо організації взаємодії з іншими військовими контингентами, що беруть участь у конфлікті та ін. [97, с. 140].

У рамках цього підходу необхідно згадати точку зору С. Расторгуєва, який акцентує увагу на тому, що

інформаційна війна – це відкриті й приховані цілеспрямовані інформаційні впливи інформаційних систем одна на одну з метою одержання певного виграшу в матеріальній сфері [154].

Інша група визначень трактує інформаційну війну як форму геополітичного протиборства. Так, А. Гуз інформаційне протиборство визначає як сукупність відносин інформаційного захисту й інформаційного суперництва конфронтуючих геополітичних суб'єктів [37, с. 45].

Аналізуючи сучасний етап розвитку, автори, наприклад Б. Коротяєв, І. Костюк, констатують, що глобальна система Інтернету перетворюється у фактор політичної й економічної дійсності, у засіб геополітичної комунікації, де мобільність інформації стає стратегічним ресурсом, що не має територіально-державної організації [78; 79]. Автори відзначають появу такого нового «поля бою» інформаційних війн, як кіберпростір. Інформаційно-технологічний складних, на їхню думку, вніс істотні корективи в геополітику. У цьому зв'язку сучасна геополітична міць держави визначається не матеріальними ресурсами, а силою духу. Новітня геополітика оперує «більшими» просторами багатомірної сполученості, включаючи віртуальний простір Всесвітньої мережі (кіберпростір) та озброєна інформаційно-комунікаційними технологіями маніпулювання свідомістю, що дозволяють ефективно вести мережні війни [98; 165; 191].

У широкому плані інформаційна війна розглядається П. Шпигою та Р. Рудником, які визначають її «як планомірний інформаційний вплив на всю інфокомунікаційну систему супротивника й

нейтральні держави з метою формування сприятливого глобального інформаційного середовища для проведення будь-яких політичних і геополітичних операцій, що забезпечують максимальний контроль над простором» [199, с. 327].

Крім того, інформаційна війна може розумітися як нова форма боротьби двох та більше сторін. На думку В. Богуша, вона полягає в цілеспрямованому використанні спеціальних засобів та методів впливу на інформаційні ресурси супротивника, а також захист власного інформаційного ресурсу для досягнення призначених цілей. Автор відзначає, що в мирний час інформаційна війна носить переважно прихований характер, а її основний зміст – ведення розвідувальних й політико-психологічних дій стосовно супротивника, здійснення заходів щодо власної інформаційної безпеки [10].

Аналізуючи літературу, на наш погляд, потрібно акцентувати увагу на одному важливому питанні: чи можна ставити знак рівності між інформаційною війною й інформаційним протиборством? Так, вище відзначалося, що інформаційна війна може трактуватися як протиборство. Однак не всі автори погоджуються із цим. Зокрема, В. Карпенко наполягає на тому, що «інформаційне протиборство – це форма боротьби сторін, що полягає у впливі на інформаційне середовище конфронтуючої сторони й захист власної від негативних інформаційних впливів. Відмінність цих двох понять лише в тому, що інформаційна війна проводиться більш активно з використанням диверсійних та терористичних методів» [69, с. 183].

Іншої точки зору дотримується Ю. Радковець. На його думку, «інформаційна війна» і «інформаційне

протиборство», по суті, те саме. Термін «інформаційно-психологічна війна» на науковий ґрунт перенесений зі словника військових кіл США й дослівно означає «information and psychological war fare» й тому може звучати як «інформаційне протиборство», так і «інформаційна психологічна війна» залежно від контексту [149, с. 37]. У той же час ним пропонується визначення інформаційної війни, яке співзвучно думці О. Саприкіна, – це найбільше соціально небезпечна форма інформаційного протиборства, здійснювана насильницькими засобами й способами впливу на інформаційно-психологічну сферу супротивника з метою вирішення стратегічних завдань [165, с. 40].

У цьому зв'язку виділяється низка трактувань, у яких інформаційна війна може розглядатися як інформаційно-психологічна. Зокрема, Р. Моландер, А. Рідділь, П. Уїлсон під інформаційно-психологічною війною розуміють війну нового типу, «у якій використовується канал безпосереднього впливу на суспільну свідомість, на душі людей. Завдання полягає в тому, щоб змусити маси діяти у потрібному напрямку навіть проти своїх інтересів, а в стані супротивника розколоти людей, змусити їх підвестися друг проти друга».

О. Цуканова також акцентує увагу на тому, що психологічна війна, на відміну від війн, у яких задіється військова техніка, відбувається інформаційним способом, що виявляються в результаті значно ефективніше стосовно охоплення аудиторії й не заподіяння руйнувань матеріальних засобів. Тому ці поняття не слід відокремлювати, тому що інформація є основним руховим механізмом ведення психологічних війн [191].

У цьому зв'язку заслуговує на увагу точка зору П. Шевчука, який визначає інформаційно-психологічну війну як бойові дії, сплановані відповідно до піар-сценарієм, ціль яких – не знищення живої сили й техніки супротивника, а досягнення певного піару – ефекту. Продукт сучасної операції інформаційно-психологічної війни – це зведення новин ЗМІ у форматі журналістського репортажу, у силу чого відбувається формування потрібної суспільної думки. У підсумку можна змінити життя людини, а якщо буде потрібно й спосіб існування, у тому числі й соціальний уклад населення, суспільний лад [197].

Багато в чому це пов'язане з тим, що процеси прийняття рішень масовою свідомістю базуються на потоках розважальної інформації (від фільмів до гумористичних програм). Тому інформаційна війна розглядається як спосіб впливу на інформаційний простір конфронтуючої сторони з метою досягнення стратегічних цілей, а в її основі лежить пропаганда.

У цілому, узагальнюючи різні точки зору, можна сформулювати визначення інформаційної війни. Причому не можна вивести яку-небудь одну дефініцію, яка б у повному обсязі відбивала її специфіку, оскільки це є багатогранним комплексним явищем. На наш погляд, інформаційну війну можна розглядати, по-перше, як військове протиборство або дії, що вживають для завдання збитків інформаційним системам, ресурсам й подібного з метою одержання інформаційної переваги. По-друге, як інформаційно-психологічну війну, яка передбачає вплив на суспільну свідомість таким чином, щоб змусити людей діяти проти своїх інтересів. Хоча ми вважаємо, що ці два аспекти є досить умовними з тієї причини, що як у першому, так й у другому випадку в

інформаційній війні найважливіше значення має вплив на свідомість людини.

Зрозуміло, що якщо гостра взаємодія сторін й агресивний характер інформаційних обмінів є константою ведення такого типу кампаній, то їх організація неодмінно спирається на низку настільки ж стійких і неминущих за своїм значенням принципів. Ці принципи надають цілісність інформаційним війнам як особливому типу побудови політичних комунікацій, служать критеріями їх специфікації, або демаркації, тобто відмінності війн від інших типів організації інформаційних кампаній.

До принципів ведення інформаційних війн можна віднести прагнення політичних акторів до безперервного розширення інформаційного простору, що перебуває під їхнім контролем. Їхня реальна тактика розширення своїх інформаційних можливостей передбачає дії в обхід існуючих у суспільстві моральних, правових, адміністративних та інших соціальних обмежень, які перешкоджають виконанню цього завдання. Політичні сили, що вдаються до технологій інформаційних війн, практично не дотримують прийнятих у суспільстві норм, щораз демонструють інновації, які ламають звичні стандарти публічного спілкування. Однак, вони, як правило, перекладають відповідальність за це на опонента або пояснюють необхідність подібних дій екстраординарними обставинами.

Багато кампаній починаються з висвітлення яких-небудь сенсаційних, скандальних фактів, щоб надати суспільній думці потрібний організаторам акції напрямок. Журналісти не зупиняються перед викривленням фактів, втручанням в особисте життя, оприлюдненням конфіденційних матеріалів. У

Європейській конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [50] міститься застереження ЗМІ від використання своїх свобод для організації безладів, нанесення шкоди здоров'ю людей і моралі суспільства, заклик до запобігання поширення конфіденційної інформації (ст. 10, ч. 2) та ін. Одним з найпоширеніших прикладів такого порушення норм, у тому числі й правового характеру, є надмірно докладне висвітлення журналістами ситуацій із захопленням заручників, що нерідко використовується для критики або окремих політичних діячів, або уряду в цілому.

Вочевидь, зайве казати, що національні закони про боротьбу з тероризмом категорично забороняють розкривати прийоми проведення спецоперацій, висвітлювати факти, здатні утруднити проведення антитерористичних дій, розкривати осіб, що беруть участь у боротьбі проти тероризму. Проте, чимало журналістів (у першу чергу – російських та проросійських) заради підвищення власного професійного рейтингу й авторитету своїх видань, телеканалів або радіостанцій зневажають такого роду заборонами.

Прагнення обіграти суперника, зайняти більш вигідні позиції в політичній сфері, підвищити свою ресурсну оснащеність змушує прихильників використання технологій інформаційних війн вести дії в зоні граничних значень суспільної думки. Іншими словами, торпедуючи суспільну мораль та розмиваючи діючі у суспільній свідомості стандарти сприйняття інформації, носії «військових» технологій у своїх прийомах впливу на масову свідомість нерідко переходять обмеження психіки, для сприйняття повідомлень впливаючи на підкіркові механізми

людини. Так що активізація підсвідомих механізмів сприйняття політично важливих відомостей, розмивання раціональних основ оцінок і суджень громадян, маніпуляція їх почуттями й емоціями стають базовими способами організації дій у рамках інформаційних війн. Наслідками застосування такого роду прийомів і технік є хаотизація групових і масових уявлень, розмивання цілісних вражень про світ і посилення залежності громадян від політичних сил, «воюючих» на інформаційному ринку.

Неодмінною вимогою до організації інформаційних війн виступають і жорсткий опір інформаційним акціям супротивника й обмеження сфери розповсюджуваних ним відомостей, особливо тих, що можуть завдати політичної шкоди воюючій стороні. Це виражається в необхідності найсуворішого контролю над власним інформаційним потоком і обмеженні можливостей супротивника поставити під сумнів їх цілі й задуми.

У сучасному науковому дискурсі на концептуальному рівні розділяють інформаційну війну першого й другого покоління [96; 97; 98; 154; 191; 195; 199]. Інформаційна війна першого покоління розглядається як компонент традиційних методів ведення протиборства, від якого не доцільно відмовлятися й у перспективі. Розвиток інформаційних можливостей дозволить привести до відмови від звичних способів застосування сили, тоді й з'являється інформаційна війна другого покоління. Вона означає «створення атмосфери бездуховності й аморальності, негативного відношення соціальних груп населення для формування політичної напруженості й хаосу; дестабілізація відносин між політичними силами з

метою провокації конфліктів, загострення політичної боротьби; зниження рівня інформаційного забезпечення органів державного й військового управління, утруднення прийняття ними стратегічних рішень, дезінформація населення про роботу державних органів, підриг їхніх соціальних, політичних, національних і релігійних традицій; ініціювання страйків, масових безпорядків та інших акцій соціально-економічного протесту; підриг міжнародного авторитету держави-опонента, його співробітництва з іншими країнами; завдання збитків життєво важливим інтересам держави-опонента в різних сферах».

Ще один аспект ведення інформаційної війни вартий уваги полягає у можливості вести її мережними методами. Інформаційні мережі це не тільки електронна мережа, наприклад, Інтернет, а можливість поширення інформації за принципом мережної топології, елементами якої можуть бути громадські організації й рухи, неурядові об'єднання, політичні партії, фінансові структури, засоби масової інформації. Об'єкт мережної інформаційної війни – це індивід, важливо щоб він був як можна більш атомізований, тому що в цьому випадку ним простіше керувати. Єдність народів, громад, етносів необхідно якнайсильніше роз'єднати, таким чином, з'являється перспектива захоплення такого соціуму й підпорядкування його своїм інтересам. Інформація у мережній війні поширюється за певними правилами, центр управління при цьому залишається прихованим і не проявляється як елемент системи, тим самим знімаючи із себе пряму відповідальність за наслідки інформаційних операцій. Правила мають на увазі створення інформаційного шуму, у якому важко вичленувати актуальні відомості. Фігуранти мережі

навпаки, розуміючи наміри ініціатора, легко прочитують суть повідомлень. Наступний принцип мережної війни це автосинхронізація елементів мережі за горизонтально орієнтованою схемою, що дозволяє здійснювати управління з локально розміщеного вузла, імітуючи самоорганізацію системи, приховавши її центр. Результатом мережної війни повинне стати залучення в структурні зміни суспільства як можна більшого числа мислячих його представників з метою формування їх мислення, думки, поведінки, участі у радикальних суспільних трансформаціях та навіть самостійного здійснення таких незворотних змін.

У контексті нашого дослідження із всієї безлічі механізмів інформаційного впливу РФ на українську молодь ми виділяємо три основних: російська мова, російська культура та проросійські ЗМІ й соціальні мережі.

З перших років своєї незалежності наша держава чітко заявила про те, що єдиною державною мовою в Україні є українська мова, що й було закріплено у частині першій статті 10 Конституції України від 1994 року [76]. Водночас, в інших частинах цієї ж статті української Конституції визначається, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України, також, що наша країна на державному рівні сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Таким чином, наша держава зобов'язувалась надавати можливості своїм громадянам вивчати українську мову та забезпечити всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (документообіг, судочинство, освіта тощо), у той час як територіально-етнічні громади повинні були опікуватися

підтримкою та розвитком своїх національних мов (у сфері побутового спілкування, збереження національних традицій тощо).

Однак, такий status quo у площині мовної політики нашої держави de jure не поспішав переходити у площину de facto. Протягом десятиліть вже за часи незалежності й суверенітету України на значній її території (здебільшого у великих індустріальних містах та обласних центрах у східних, південних та центральних регіонах) замість української мови використовується російська, у тому числі й в органах державної та місцевої влади, в освітніх установах, закладах охорони здоров'я тощо, створюючи таким чином неофіційну двомовність.

Сама по собі двомовність у межах конкретної держави не є чимось новим чи небезпечним. У сучасному світі існує чимало країн, у тому числі й розвинених демократій, громадяни яких на офіційному або неофіційному рівні використовують дві, а іноді й більше мов: США, Канада, Великобританія, Австрія, Іспанія, Нідерланди, Бельгія, Данія, Швейцарія, переважна більшість країн Африки тощо. Проте, «українська двомовність» дещо відрізняється від зазначених прикладів. В Україні українська та російська мови не співіснують, а протидіють одна одній із явним домінуванням останньої над державною. Ще за радянські часи, а потім й у період незалежності нашої країни деякі так звані «лідери суспільної думки» (політичні діячі, політологи, політтехнологи тощо) насаджували (й зараз продовжують це робити) ідею (міф) про те, що нібито російська мова завжди була мовою інтелігенції та культурно освічених громадян, у

той час українська – це мова селянства та недорозвинених верств населення.

Новітня історія України знає приклади, коли на державному рівні здійснювались спроби довести російську мову якщо не до рівня державної, то хоча б офіційної. Йдеться, у першу чергу, про славнозвісний закон Колісниченка-Ківалова «Про засади державної мовної політики», який набув чинності влітку 2012 року за підписом президента-втікача Януковича. Нещодавно Конституційний суд України визнав його таким, що суперечить Конституції України й, відповідно, втрачає чинність за формальними ознаками: було порушено процедуру його прийняття. У цілому, схвалюючи таке рішення Конституційного суду, не можна не зазначити наступне. У прикінцевих положеннях цього закону було зазначено, що з моменту набуття його чинності втрачає чинність Закон УРСР «Про мови в Українській РСР». Отже, якщо Закон 2012 року втрачає свою чинність, це означає, що сучасна мовна політика в Україні знову регламентується Законом УРСР тридцятирічної давнини. Таким чином, перед законодавцями постає завдання негайної розробки й прийняття нового законодавчого акту, у якому б було чітко зазначено, що державною мовою в нашій країні є українська, а інші національні мови можуть вільно використовуватися в побутовому спілкуванні з метою збереження культурної спадщини всіх національних меншин (без будь-яких преференцій), які мешкають на території України.

Приклади безглузлого й незаконного використання російської мови у суспільному житті громадян України можна знайти й сьогодні. Так, наприклад, відомості у паспорти громадянин України (сторінки 2, 4, 6) й досі вносяться двома мовами: українською та російською. На

наш погляд, було б доречним використовувати українську та англійську мови у документах, що ідентифікують особу – громадянина України, як це робиться при видачі закордонних паспортів.

Ще один приклад. Навіть сьогодні вітчизняні науковці при публікації результатів своїх наукових досліджень (наукові статті, автореферати дисертацій, монографії тощо) повинні супроводжувати їх анотаціями трьома мовами: українською, російською та англійською. Вважаємо, що Міністерство освіти і науки України могло б видати розпорядження, у якому б визначалось, що анотації результатів наукових досліджень, які оприлюднюються в Україні, повинні здійснюватися а) державною (українською) мовою, б) однією з мов міжнародного спілкування (англійською, німецькою, французькою, іспанською тощо), в) за бажанням автора – іншими мовами, зокрема мовою його національної меншини.

Другий основний механізм інформаційного впливу РФ на українську молодь – російська культура – безпосереднім чином пов'язаний з першим (російська мова). Відомо, що й до моменту анексії Криму та початку військової агресії РФ проти України в окремих районах Луганської та Донецької областей, як й до теперішнього часу теренами України продовжують гастролювати чисельні трупи російських театрів, російські письменники та поети, співаки та інші діячі культури країни-агресора. Телевізійний ефір переважної більшості національних каналів рясніє демонстрацією радянських та сучасних російських фільмів та програм розважального характеру. Фонди обласних, міських та районних бібліотек постійно поповнюються виданнями (художніми, науковими, публіцистичними тощо),

авторами яких є громадяни Росії або російськомовні громадяни інших країн.

Серйозною небезпекою для молодого покоління українців є твори, що пропагують культ насильства і жорстокості, вони вкрай негативно впливають на психіку і руйнують свідомість. У сучасному соціумі об'єктивно існують дві філософії життя. В основі філософії життя з негативним змістом і кримінальним нахилом – такі її складники, як філософія лицемірства й фальші, філософія збагачення за рахунок злодійства й обману, філософія безкарності й безвідповідальності та багато іншого, несумісного з такими поняттями, як патріотизм, добро, совість, відповідальність, повага до людини тощо. Філософію ж добра, терпимості, скромності, совісті, сором'язливості, цнотливості, працелюбства розтоптано й викинуто на узбіччя життя [78, с. 166].

Лише минулого року Службою Безпеки України спільними зусиллями з Міністерством культури України та Міністерством інформаційної політики було складено список діячів культури РФ, перебування яких на території України є небажаним. Проте, такі обмеження не завжди ефективно використовуються на практиці. До того ж, на наш погляд, треба вести мову не стільки про заборону пропаганди російської культури на території України, скільки про розвиток власної, української культури та всебічну підтримку національних культур багатоетнічних спільнот населення нашої країни.

Найбільш суттєвим механізмом інформаційного впливу на українську молодь в інформаційній війні РФ проти України, на наш погляд, залишаються проросійські ЗМІ. Не секрет, що власниками переважної більшості національних телеканалів України та

друкованих ЗМІ є українські олігархи, до того ж проросійські налаштовані. При цьому зауважимо, що у порівнянні з друкованими та телевізійними ЗМІ, головну роль в ідеологічному нападі Росії на молоде покоління українців відіграють електронні засоби масової інформації, адже відомо, що сучасна молодь (не лише українська) мало дивиться телевізор чи читає газети, віддаючи перевагу у знаходженні інформації з Інтернету та соціальних мереж.

У травні минуло року було оприлюднено указ Президента «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» №133/2017 від 15 травня 2017 року, який набрав чинності 17 травня 2017 року. У ньому зокрема йдеться про механізми блокування доступу пересічних українців до російських інформаційних ресурсів в мережі Інтернет, таких як Yandex, соцмереж «ВКонтакте» та «Однокласники», заборони використання бухгалтерського програмного продукту 1С тощо.

Це рішення викликало неабияке обурення з боку великої кількості користувачів цих інформаційно-програмних продуктів в Україні. Насправді, його важко вважати слухним й ефективним у процесі боротьби України проти інформаційного впливу РФ. По-перше, російськомовний та проросійський контент в Інтернеті аж ніяк не обмежується визначеними сайтами. По-друге, анти-українські групи існують не лише у заборонених соціальних мережах, а й у фейсбуці, твітері, або інстаграмі, наприклад. По-третє, немає жодних законодавчих покарань (ані адміністративних, ані більш

жорстоких) у разі невиконанні цього указу, у той час як можливості для його оминання є досить широкими.

Розмірковуючи з приводу визначення шляхів супротиву інформаційному впливу РФ проти української молоді, вважаємо за доцільне зробити одне суттєве зауваження. Будь-який супротив ідеологічним, психологічним та інформаційним впливам не може будуватися лише (як мінімум, у першу чергу) на встановленні обмежень або повної заборони доступу молоді до інформаційних джерел. Такі обмеження й заборони можуть викликати лише зворотній ефект: пошук шляхів їх подолання. Зрозуміло, що мова не йде про те, що в українському телеєфірі можуть вільно транслюватися російські телеканали, в інформаційному просторі України можуть безперешкодно друкуватися й розповсюджуватися російські газети та журнали, теренами нашої країни можуть спокійно гастролювати російські театри та співаки. Усе, що порушує закони України та використовується в якості елементів інформаційної війни РФ проти нашої країни та її громадян, повинне буди заборонено відповідно до вимог чинного законодавства. Але, головне завдання держави в умовах інформаційної війни, на наш погляд, повинне полягати не стільки у встановленні перешкод у доступі до небажаних інформаційних ресурсів, скільки у створенні власних, ефективних україномовних й, найголовніше, україноментальних інформаційних продуктів, новітніх за своєю сутністю та за своїми формами, відповідаючи вимогам сучасного світу.

У цьому контексті йдеться й про місцеві та загальноукраїнські ЗМІ, й про заклади культури України. Але не менш важливу роль у цих процесах відіграють й заклади освіти, починаючи з дошкільних й

середніх та закінчуючи вищими й освітою для дорослих. Адже формування національної ідентичності особистості, її національно-культурної свідомості, системи цінностей та моральних принципів життя відбувається безпосередньо у процесі навчання й виховання.

Перед закладами освіти різних рівнів постає завдання з організації цілеспрямованого, комплексного освітнього процесу, спрямованого на формування у молоді почуття любові до Батьківщини, її історії, культури, рідної мови, традицій, обрядів і звичаїв, формування патріотичних переконань та поведінки щодо морально-психологічної готовності розбудовувати й захищати Батьківщину, своїми діями сприяти її зміцненню й процвітанню, зростанню авторитету на міжнародній арені.

Не менш важливим завданням освіти у сьогоденних умовах інформаційної війни РФ проти української молоді є створення простору для розвитку інформаційної культури особистості, яка сприяє формуванню самостійного мислення, відчуттю нового, умінню відслідковувати зміни та реагувати на них, умінню приймати рішення в складних нестандартних ситуаціях, що можливо лише за умов повного інформування людини. При такому підході у молоді повинна складатися свідомо мотивована на постійне розширення професійного та загальнокультурного кругозору, а також уявлення про відкритість системи знань, які набуваються у закладах освіти, переконання у тому, що основу міцності та надійності знань дає лише безперервний процес пошуку та споживання інформації, її критична обробка протягом всього життя.

Підсумовуючи, зазначимо, що інформаційно-психологічний вплив використовується з певною метою, зміст якого полягає в тому, щоб створити умови для одержання політичної влади, для її втримання в державі шляхом відкритого, правочинного їхнього використання або ж у ході інформаційного протиборства для завдання збитків і провокації нестабільності. Вплив у ході інформаційного протиборства, нав'язування населенню відповідної лінії поведінки може змінити перебіг історичного культурного розвитку суспільства, переорієнтувавши його в інше русло.

Дане твердження передбачає необхідність протидії деструктивному інформаційному впливу на співтовариства людей (зокрема, на молодь) шляхом вживання превентивних заходів, перекриття інформаційних потоків і забезпечення інформаційного захисту держави. За допомогою інформаційного впливу можливо боротися з наявними загрозами, забезпечуючи стан безпеки в різних сферах, здійснюючи профілактичну й превентивну діяльність, попереджуючи протизаконні діяння.

Відповідно, актуалізується проблема забезпечення інформаційної безпеки суспільства. Інформаційна безпека – це здатність держави захистити всі сфери суспільного життя, свідомість і психіку громадян від негативного інформаційного впливу, забезпечити суб'єктів політичної діяльності даними для успішної модернізації суспільства, не допустити витоку закритої, суспільно важливої інформації й зберегти постійну готовність до інформаційного протиборства усередині країни й на світовій арені, сприяти досягненню соціальної стабільності й злагоди у суспільстві. Необхідно враховувати важливість та можливості

використання інформаційно-політичних технологій, оскільки з їхньою допомогою можна створювати висококультурний у політичному змісті, активний, свідомий соціум, або ж поширювати чужі для народу ідеологію, цінності, образи.

У результаті основними шляхами супротиву інформаційному впливу РФ на українську молодь повинні стати: а) об'єктивне інформування; б) генерація інформаційного поля й суспільної думки; в) навчання, виховання й формування світорозуміння; г) просування аксіологічних норм та ідеологічних установок; д) створення семантичних імперативів й огороджувальних бар'єрів від інформаційної агресії супротивника.

Висновки до розділу 1

Предметом дослідження першого розділу монографії стала гібридна війна на Донбасі як феномен новітньої історії України. У результаті науково-теоретичного осмислення цього феномену було встановлено наступне.

1. Поняття гібридної війни, володіючи міждисциплінарним статусом, має свою історію. Тільки за участю Російської Федерації такі війни неодноразово розгорталися наприкінці ХХ – початку ХХІ століття: Карабахський конфлікт (1992), Придністровський конфлікт (1992), підтримка державного перевороту в Південній Осетії (1992), підтримка режиму Шеварнадзе у грузино-абхазській війні (1993), військово-політична допомога Узбекистану (1999), участь у громадянській війні в Таджикистані (1992 – 1996), воєнно-політичне

втручання у Грузію (2008) тощо. В українському науковому дискурсі поняття гібридної війни з'явилося у 2014 році внаслідок анексії Криму та військово-політичної й інформаційної агресії Росії проти України на сході нашої країни, яка продовжується й донині.

2. Стратегію і тактику ведення гібридних війн Росія опрацьовувала й раніше, ще за часів існування СРСР: прихована участь у війнах в Кореї (1950–1953) та В'єтнамі (1965–1974), провокування так званої Карибської кризи (1962–1964), військово-політична підтримка Єгипту в арабсько-ізраїльських війнах (1967–1974), придушення народних повстань в Угорщині (1956) та Чехословаччині (1968), уведення військ, політичне та економічне втручання СРСР в Афганістан (1979–1989) тощо. Окрім використання зброї та чисельного людського ресурсу у військовій формі (приховано чи відкрито), важливими чинниками ведення цих війн виступали політичний вплив на держави, що потерпали від агресії; надання економічної та фінансової допомоги авторитарним режимам; проведення відповідної інформаційної та ідеологічної політики; створення умов для розхитування соціально-економічної та політичної ситуації всередині незалежних країн.

3. Розуміння й осмислення сучасної гібридної війни ґрунтується на факторі вторинності завдань окупації території супротивника й захоплення ресурсів на протипагу завданням установлення стратегічного, всеохоплюючого контролю над свідомістю населення країни-мішені й одержання повної влади над майбутнім завойованої держави.

Особливостями «гібридних війн», що розв'язують країни-нападники, є: агресія без офіційного оголошення війни; приховування своєї участі в конфлікті; масштабне

використання нерегулярних збройних формувань (у тому числі під прикриттям мирного населення); зневага до міжнародних норм ведення бойових дій та чинних міжнародних угод і домовленостей; використання взаємних заходів політичного й економічного тиску (при формальному збереженні зв'язків між двома воюючими країнами); ведення активної пропаганди і контрпропаганди шляхом застосування «брудних» технологій; протистояння в кібернетичному просторі тощо. Найважливішою особливістю гібридної війни (одночасно й схованою стратегічною загрозою) є її здатність при певних обставинах виступити каталізатором великомасштабного конфлікту, аж до глобального.

4. Невід'ємним й основним складником сучасної гібридної війни є війна інформаційна, а точніше, інформаційна агресія, глибинною сутністю якої є ідентоцид – знищення та доведення національно-державно-громадянської ідентичності країни-суперника до такого стану, коли частина населення стає на бік зовнішнього агресора та оголошує ворогом іншу частину населення власної країни. Ключовим завданням інформаційної агресії є інформаційно-психологічний вплив на свідомість людини інформаційно-психологічними засобами, який викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку. Для досягнення цих завдань агресор створює потрібний йому, викривлений інформаційний простір, у якому відбувається одностороннє вкладення певної інформації у свідомість людини засобами масової інформації.

Встановлено, що основними прийомами інформаційної агресії Росії проти України, є: російські телевізійні новини, політичні ток-шоу, а також інші варіанти російської масової культури, що дискредитують Україну, українську владу, українську армію; неправдиві SMS-повідомлення про пересування військ, що вводять в оману українське командування; асиметрична подача матеріалу («Україна – хунта, ЛДНР – народна влада; ополченці – герої, українські солдати – карателі» тощо); перенесення історичних фактів на реалії сьогодення (особливо подій Другої світової війни: георгіївська стрічка – патріот-герой, її відсутність або неприйняття – націоналіст, бандерівець, фашист); створення неіснуючих об'єктів, подій, фактів, явищ («розп'ятий хлопчик», «згвалтована дівчинка» тощо); формування у населення невідконтрольних територій почуття «скривдженого патріотизму» (погане життя – результат змови США, Євросоюзу, України проти Росії та ін.).

5. Основним стратегічним і тактичним завданням України в умовах гібридної війни визначено забезпечення інформаційної безпеки суспільства як здатності держави захистити всі сфери суспільного життя, свідомість і психіку громадян від негативного інформаційного впливу; не допускати витоку закритої, суспільно важливої інформації; зберігати постійну готовність до інформаційного протиборства всередині країни й на світовій арені; сприяти досягненню соціальної стабільності й злагоди у суспільстві.

6. Дослідження соціально-педагогічних аспектів інформаційної війни на Донбасі дозволило встановити, що найбільш вразливими категоріями населення щодо інформаційно-психологічного впливу ворога є учнівська

та студентська молодь через вікові психофізіологічні та психолого-педагогічні особливості; несформованість системи цінностей, моральних принципів, навичок організації власної життєдіяльності, критичного мислення тощо. Визначено основні шляхи забезпечення інформаційної безпеки та протидії інформаційному впливу РФ на українську молодь: об'єктивне інформування; генерація інформаційного поля й суспільної думки; навчання, виховання й формування світорозуміння; просування аксіологічних норм та ідеологічних установок; створення семантичних імперативів й огорожувальних бар'єрів від інформаційної агресії супротивника тощо.

Загалом, теоретичні висновки щодо сутності гібридної війни та її основних сучасних проявів стали підґрунтям для розкриття особливостей процесу соціалізації особистості, зокрема дітей і молоді, в умовах гібридної війни на сході України в наступних розділах монографії.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ

2.1. Розвиток вітчизняної теорії соціалізації в умовах гібридної війни на сході України

Гібридна війна на сході України поставила в «глухий кут» соціально-педагогічну науку. Роками відпрацьовані теорія, методологія, цілі, зміст, форми, методи, засоби роботи з дітьми, молоддю, іншими категоріями населення виявилися неспроможними пояснити феномен масової аномії, за якої значна частина суспільства опинилася в «зомбі-реальності» і продовжує її продукувати. Ще більш болісною стала невизначеність перспектив і шляхів виходу з цієї ситуації. Особливо це позначилося на фундаментальній теорії соціально-педагогічної науки – теорії соціалізації особистості.

Такі явища, як ураження індивідуальної і масової свідомості та підсвідомості людей, зміна їхніх поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів, і, як наслідок, поведінки, у дуже короткий час та під зовнішніми агресивними впливами, поставили перед соціалізаційною теорією як мінімум два запитання: 1) як термінологічно визначити ці процеси з педагогічної (соціально-педагогічної) точки зору (бо жодне з існуючих на сьогодні похідних понять – асоціалізація, десоціалізація, ресоціалізація та ін. – не може пояснити цих явищ); 2) як теоретично визначити безпосередньо саму соціалізацію, адже в традиційному і майже загальноприйнятому її трактуванні як двостороннього процесу засвоєння й активного

відтворення соціальних цінностей і досвіду, взагалі криється злий жарт.

Джерельною і змістовною базою для відповіді на ці два запитання стали наукові праці з проблеми гібридної війни (І. Воробйова [24], В. Горбулін [32], К. Гринько [36], А. Дубина [48], В. Панченко [128], В. Петрик [130; 131], В. Толубко [180; 181], В. Третьякова [182], П. Шевчук [197] та ін.); теорії соціалізації (Г. Андреева [4] та ін.); власні наукові доробки щодо соціалізації студентської молоді (С. Савченко [159; 160]) та соціалізації молоді в умовах гібридної війни (О. Караман [63]).

Тож спробуємо окреслити власне бачення щодо шляхів оновлення та (або) уточнення понятійно-термінологічного апарату теорії соціалізації особистості в умовах гібридної війни.

У першому розділі монографії нами було визначено сутність гібридної війни на сході України як трансдисциплінарного феномену, її інформаційного та соціально-педагогічного аспектів; встановлено, що для соціально-педагогічних досліджень найбільш продуктивним є розуміння гібридної війни як такої, що ведеться не за ресурси, не за територію, не за стратегічні об'єкти, а за людей, їх свідомість, світогляд, ставлення до світопорядку, ментальні цінності. Її провідною особливістю є те, що якщо у звичайній війні нав'язування власної волі супротивнику відбувається із застосуванням регулярних військ, озброєння і військової техніки, тобто, силою зброї і фізичного насильства, то у війні гібридній основними методами є психологічні, інформаційні, комунікаційні, дипломатичні.

Виходячи із зазначеного вище, вважаємо, що метою гібридної війни, розв'язаної Російською

Федерацією проти України, є зміна світоглядних уявлень, ціннісних установок, політичних орієнтацій, історичної ментальності, психологічної рівноваги більшості жителів Донбасу і всієї України. Саме це визначило стратегію гібридної війни як інструменту масових маніпуляцій – явного або прихованого управління психікою, поведінкою людей за допомогою формування у них уявлень, смаків, потреб і цінностей, що здійснюють регресивний і руйнівний вплив на особистість [24; 32; 36; 48; 63; 128; 130; 131; 180; 181; 197].

І саме ці соціально-психологічні та педагогічні аспекти визначають широкі можливості активного залучення до боротьби із супротивником соціально-педагогічного та психологічного інструментарію.

У чому ж проявляються особливості соціалізації особистості в умовах гібридної війни? Перш за все, у зміщенні акцентів в загальновизнаних педагогічних постулатах. Традиційні уявлення про формування особистості зводяться до того, що затребуваність людини в соціокультурному просторі визначає цілі та логіку побудови всієї системи педагогічного впливу на особистість. Але в реаліях війни все зовсім по-іншому: економічні, політичні, демографічні та інші кризи ставлять на межу вимирання такі цінності, як повага, порядність, чесність, гуманізм, толерантність, патріотизм, продуктивність, креативність, гнучкість, спроможність у трудовій діяльності, професійна, особистісна і соціальна стійкість особистості, працьовитість, співчуття, щирість та ін. Тепер інші правила ведення війни й інші особливості соціалізації молоді в мікро-, мезо-, макро-, мега- і мультісередовищах. Тепер слід розібратися, як молода

людина із вчорашнього громадянина або політично індивідуальної особистості раптом протягом декількох днів перетворюється в агресивну, що не контролює ні себе, ні своє оточення, людину. Куди зникає і чим замінюється любов до Батьківщини, традиції багатонаціональної культури, інтерес до саморозвитку, освіти, толерантність до інших поглядів і цінностей. І тут виявляється недостатність традиційних педагогічних підходів і методик, мудрості народної педагогіки.

Тому, відповідаючи на *перше питання*, поставлене на початку підрозділу, зазначимо: ми переконані в тому, що сучасний етап у розвитку соціалізаційної теорії, покликаної пояснити особливості соціалізації особистості в умовах гібридної війни в Донбасі, вимагає оновлення понятійно-термінологічного апарату. Одними з таких нових понять, на наш погляд, може бути **абераційна соціалізація** (від лат. *aberratio* – відхилення, хиби, відхилення від істини; обман зору [169, с. 2]) і **абераційна активність** у соціальній сфері. Під першою ми розуміємо негативну, хибну, спотворену, викривлену соціалізацію. Тобто формування особистості з вираженими негативними й хибними соціальними характеристиками під впливом зовнішніх негативних факторів та в залежності від рівня сформованості індивідуально-психологічних якостей особистості. Друге відображає активність такої особистості, спрямовану на досягнення антисоціальних цілей. Така активність проявляється в поведінці, діях, вчинках, при цьому всі вони характеризуються усвідомленістю і цілеспрямованістю.

Причиною такої соціалізаційної аберації є неструктурованість (аморфність) і спотворена ієрархія

ціннісних орієнтацій особистості, що є наслідком цілеспрямованих негативних зовнішніх впливів.

Наслідком соціалізаційної аберації стає відсутність або вкрай низький рівень соціальної відповідальності особистості, її нездатність до чіткого духовно-морального самовизначення, нездатність до об'єктивного аналізу.

Саме соціокультурний регулятор лежить в основі всіх зовнішніх соціально-інституціональних регуляторів, які відбивають уже формальну сторону соціальної творчості.

Прикладами таких зовнішніх соціально-інституціональних регуляторів є засоби масової інформації, національні та культурні традиції, норми, звичаї, (у нашому випадку помилкові, хибні, перекручені, спотворені, викривлені, ззовні нав'язані ціннісні орієнтації та уявлення про навколишній світ). Усе це разом стає регулятором поведінки особистості. І чим безкультурніша особистість, чим менше уваги вона приділяє власному розвитку, тим більше вона є соціально безвідповідальною і не здатною до самовизначення, самодіяльності і нормотворчості, і тим зручніша для зовнішнього маніпулювання.

Які ж особливості появи і розвитку соціальної **абераційної активності** особистості в Донбасі в умовах гібридної війни? Визначимо декілька з них.

На наш погляд, *першою особливістю* розвитку процесу соціальної абераційної активності особистості стало гіпертрофоване перебільшення власних сил і можливостей молодих людей, втягнутих в так звану «руську весну». Для молодих людей, які займали маргінальні позиції в суспільстві, не мали ні роботи, ні засобів до гідного існування; не бачили перспектив у

житті, раптом відкрилася можливість відразу вирішити всі ці проблеми. Умовою стала активна участь в антисоціальних, часом відверто злочинних діях. Це дурманило голову, створювало ілюзію вседозволеності, безкарності, зневаги до встановлених в українському суспільстві норм і законів.

Другою особливістю прояву соціальної абераційної активності особистості стало те, що прагнення до швидкої самореалізації не вимагало особливих зусиль, пов'язаних з працею, отриманням освіти, здійсненням соціально значущих справ, участю в корисних починаннях суспільства. Випереджальний розвиток у цьому випадку отримують такі якості, як жорстокість, байдужість, стадне мислення, жадібність, відсутність самоконтролю, конформізм.

Третьою особливістю соціальної абераційної активності особистості виявився нелінійний, суперечливий, часом стрибкоподібний або циклічний характер цього процесу, що пов'язано з суперечливим впливом на особистість факторів зовнішнього (у нашому випадку інформаційного) середовища.

Засоби масової інформації Російської Федерації спільно зі створеними на території Донбасу сепаратистськими ЗМІ повністю захопили інформаційний простір регіону, щодня, щогодини отруюючи свідомість молоді брехливими і повними ненависті до України передачами. Оскільки сучасна людина живе в умовах інформаційного суспільства, то слід ураховувати той факт, що вона отримує освітні імпульси не від системи освіти, а від засобів масових комунікацій. У результаті особистість часто залишається на поверхні явищ і не докладає розумових зусиль для

системного і критичного засвоєння необхідного для успішної соціалізації досвіду.

Четвертою особливістю соціальної абераційної активності особистості може бути названа спекуляція російських окупантів та їх місцевих ставлеників на матеріальних і фінансових труднощах населення. На тлі масового зубожіння населення і неможливості знайти роботу грошове утримання так званих ополченців стали тією привабливою можливістю, яка штовхнула молодь до лав активних прихильників сепаратизму.

Таким чином, першим доцільним кроком щодо оновлення понятійно-категоріального апарату теорії соціалізації з метою пояснення трансформацій в особистості внаслідок гібридної війни на Сході України, вважаємо введення термінів *«абераційна соціалізація»*, що означає негативну, хибну соціалізацію особистості внаслідок агресивних і спотворених зовнішніх впливів та низького рівня розвитку індивідуально-психологічних якостей, та *«абераційна активність»*, сутність якої полягає в активності такої особистості, спрямованої на досягнення антисоціальних цілей.

Друге питання, поставлене нами на початку підрозділу, стосувалося уточнення самого базового поняття теорії соціалізації, оскільки воно не тільки не відповідає нестандартній ситуації, що склалася, а й привела у стан очікування педагогічні дослідження, що з ним пов'язані.

Соціалізація традиційно сприймалася як міждисциплінарна категорія, а тому не є гармонійно вивченою і відпрацьованою з точки зору предметів дослідження конкретних галузей знань. Філософи розглядають загальні аспекти формування особистості, соціологи вкладають в нього багатогранність соціальних

зв'язків, психологи – інтравертні механізми впливу, а педагогічний складник був і на сьогодні, на жаль, залишається найменш дослідженим, а відповідно й мінімально технологічно забезпеченим.

Якщо відповіді на питання, чому так, то, на наш погляд, це значною мірою зумовлено тим, що загальна соціалізаційна теорія, якою керується більшість авторів, особливо молодих вчених, є теорією застарілою, яка не відповідає в повному обсязі сучасним реаліям українського соціуму.

Тому ми маємо численні, але здебільшого неефективні спроби вплинути на результати соціалізації сучасної молоді. Педагогічна наука, зокрема соціальна педагогіка, не має в своєму арсеналі сучасної виваженої, завершеної, методологічно обґрунтованої теорії соціалізації, а в кращому випадку керується новими концептуальними положеннями, які потребують теоретичної доробки та емпіричної перевірки.

Виходячи із зазначеного вище, нами запропонована принципово **нова соціально-педагогічна модель соціалізаційного процесу** сучасної молоді. У якості нового теоретичного підходу до трактування соціалізації запропоновано зміну традиційної дворівневої конструкції, обґрунтованої ще в 70 роки ХХ ст. Г. Андрєєвою. Відповідно до цієї конструкції соціалізація розумілася як *двосторонній процес*: з одного боку **засвоєння** індивідом соціальних цінностей, досвіду, ролей, зразків поведінки тощо, з другого – їх активного **відтворення** [4]. З точки зору класичної педагогіки радянських часів це було справедливо і зрозуміло. Уся педагогічна наука теоретичні зусилля спрямовувала саме на виконання цих надзавдань. Більш того, усі змоги вийти за дозволені офіційною ідеологією

межі і створити щось нове в суспільній сфері жорстко переслідувались. Право змінювати та вносити щось нове в суспільні відносини належало тільки КПРС.

Але в сучасних умовах відкриваються нові можливості, сутність яких полягає в тому, що соціалізація все більше набуває рис **тристороннього процесу**, де крім засвоєння та відтворення провідним виступає процес *продукування принципово нових утворень*, а саме в соціальній сфері. Мається на увазі те, що класична конструкція, яка працювала десятки років в умовах тоталітарного суспільства, виявилася не спроможною пояснити, а головне змодельовати та відтворити в педагогічному просторі таке явище, як **соціальні інновації**.

Провідним у цьому є розуміння, що це не просто арифметичне збільшення складників соціалізаційного процесу, а принципове зрушення в педагогічному сприйнятті соціуму. Педагогіка як діяльність і як наука фактично отримує новий статус, стає рушійною силою; із обслуговуючих соціум наук вона перетворюється в **утворюючу новий соціум науку і діяльність**. Це, на наше переконання, забезпечить формування *суб'єктності особистості*, про яку багато років говорили, але на практиці забезпечити не могли.

Отже, у якості вихідної ідеї щодо сучасного трактування процесу соціалізації особистості ми пропонуємо трирівневу модель, основними складниками якої є: по-перше, засвоєння соціальних норм, досвіду, цінностей, ролей, зв'язків, зразків поведінки тощо; по-друге, – їх відтворення завдяки власній активності; по-третє – створення нового в соціальному середовищі (здатність до соціальних інновацій, як просоціальних, так і антисоціальних).

Таким чином, вирішуючи завдання підрозділу, спрямовані на пошук шляхів оновлення й уточнення понятійно-термінологічного апарату теорії соціалізації особистості в умовах гібридної війни, нами, по-перше, було введено в науковий обіг два поняття – абераційна соціалізація та абераційна активність, які пояснюють одну із стадій процесу соціалізації особистості в нестандартних умовах військової та інформаційної агресії; по-друге, запропоновано нову трирівневу модель розуміння процесу соціалізації особистості.

Термін «абераційна соціалізація» означає негативну, хибну, викривлену соціалізацію особистості внаслідок агресивних і спотворених зовнішніх впливів та низького рівня розвитку її індивідуально-психологічних якостей; «абераційна активність» – соціальну активність такої особистості, спрямованої на досягнення антисоціальних цілей.

Пропонована нами трирівнева модель відбиває нове уявлення про процес соціалізації особистості й уявляє собою поєднання трьох компонентів: 1) засвоєння соціальних норм, досвіду, цінностей, ролей, зв'язків, зразків поведінки тощо; 2) їх відтворення завдяки власній активності; 3) створення нового в соціальному середовищі (здатність до соціальних інновацій).

Наступним кроком дослідження буде наукове обґрунтування й доведення висунутих вище теоретичних ідей.

2.2. Абераційна соціалізація особистості як новий різновид процесу соціалізації

У сучасній науковій літературі процес соціалізації все частіше представляється як мобільний, що може змінювати вектори протікання від позитивного до негативного й навпаки. Так, при розкритті певного вектору процесу соціалізації багато дослідників використовують порівняльний аналіз таких понять, як соціалізація/асоціалізація, десоціалізація, ресоціалізація; соціальна адаптація/деадаптація; соціальна реабілітація; соціальна інтеграція/деінтеграція тощо в якості однорідних, синонімічних, протилежних, взаємозумовлених, підпорядкованих один одному тощо. Тому в цьому розділі монографічного дослідження ставимо за мету визначити сутність **абераційної соціалізації особистості як нового різновиду процесу соціалізації** та її місце в дефініційному ряді, пов'язаному з поняттям «соціалізація».

В основу виконання поставленої мети ми покладаємо ідею про те, що вихідною, методологічною основою для визначення поняття **«абераційна соціалізація»** й інших перерахованих вище понять (асоціалізація, десоціалізація, ресоціалізація; соціальна адаптація, соціальна реабілітація, соціальна інтеграція та ін.) є **соціалізація** особистості, яка відбувається протягом усього життя людини й об'єднує в собі зазначені поняття у вимірі часових кількісних і якісних змін людини у взаємодії із соціальним середовищем.

Щоб розкрити сутність абераційної соціалізації в контексті нашого дослідження, доцільно, на наш погляд, починати з розгляду найбільш узагальненого для нього поняття – **розвиток**. Поняття «розвиток» – досить

складне. Більшість педагогічних досліджень виходить з розуміння розвитку як специфічного процесу змін, результатом якого є виникнення якісно нового; поступального процесу сходження від нижчого до вищого, від простого до складного; накопичення кількісних змін і перехід їх в якісний [85, с. 408].

Відомий український психолог Г. Костюк деталізує це визначення та наголошує на тому, що розвиток особистості – це безперервний процес, що виявляється в кількісних змінах людської істоти, тобто збільшення одних та зменшення інших ознак (фізичних, фізіологічних, психічних тощо); кількісні зміни зумовлюють виникнення нових якостей, властивостей, які утворюються в ході самого розвитку, і зникнення старих [85, с. 52]. Чинники для таких змін можуть бути різними, вони і обумовлюють види розвитку особистості. У педагогічній науці, здебільшого, виокремлюють фізичний (фізіологічний), психологічний (психічний) та соціальний розвиток. У площині соціального та психологічного (при пріоритетності першого) розвитку особистості і знаходиться поняття *соціалізації* (від лат. *socialis* – суспільний) [85]. Тобто, якщо коротко, то соціалізація – це один з аспектів безперервного процесу розвитку, а саме – соціальний розвиток особистості у взаємодії із суспільством.

Незважаючи на безліч різних визначень соціалізації особистості, що в геометричній прогресії множаться в науковій літературі вже понад 120 років (уперше в гуманітарний обіг його ввів американський соціолог Ф. Гіддінгс у 1887 р.), найбільш влучним щодо реалізації ідеї нашої наукової розвідки є визначення А. Мудрика, який трактує **соціалізацію** як *безперервний процес розвитку і самозміни людини у взаємодії зі стихійними,*

відносно спрямованими й цілеспрямованими соціальними умовами на всіх вікових етапах [114, с. 5–6; 115; 116].

При цьому *стихійна соціалізація* людини відбувається у взаємодії та під впливом об'єктивних обставин життя суспільства, зміст, характер та результати якої визначаються соціально-економічними та соціокультурними реаліями.

Відносно спрямована соціалізація людини відбувається під впливом держави та здійснюваних нею економічних, законодавчих, організаційних заходів, спрямованих на розвиток суспільства, що об'єктивно впливають на розвиток різних категорій населення та окремо взятої особистості.

Цілеспрямована (або соціально контрольована) соціалізація відбувається в процесі виховання – планомірного створення суспільством та державою правових, організаційних, матеріальних та духовних умов для розвитку людини.

І, нарешті, *самозміна людини* в процесі взаємодії із соціумом може мати просоціальний, асоціальний або антисоціальний вектор (самовдосконалення, самореалізація або саморуйнування) у залежності від індивідуальних ресурсів та відповідно або всупереч об'єктивним умовам життя [114, с. 9; 115; 116].

На структурно-функціональному рівні соціалізація особистості характеризується:

– *ієрархією чинників*, що впливають на соціальний розвиток людини на різних рівнях: мега- (космос, планета, світ), макро- (країна, етнос, держава, суспільство), мезо- (регіон, ЗМІ, тип поселення), мікро- (сім'я, однолітки, мікросередовище);

– *етапністю* (деякі вчені в основу періодизації покладають діяльність людини з виробництва матеріальних благ та відтворення роду, інші – вікову періодизацію з моменту народження людини до смерті);

– *якісними стадіями* (одні вчені виділяють стадії соціалізації: адаптація, індивідуалізація, інтеграція, самореалізація; інші – розглядають у межах процесів ідентифікації та інтеріоризації тощо);

– *механізмами* (психологічні – імпринтинг (запам'ятовування), імітація, наслідування, екзистенція, ідентифікація, рефлексія; соціально-педагогічні – традиційний, інституційний, стилізований, особистісний, міжособистісний тощо) [66];

– *тристоронністю*, яку, на відміну від загальноприйнятої *дворівневої моделі* соціалізації Г. Андреевої як **засвоєння** та **відтворення** індивідом соціальної культури та цінностей, ми розглядаємо як **трирівневу модель**, основними складниками якої є: по-перше, **засвоєння** соціальних норм, досвіду, цінностей, ролей, зв'язків, зразків поведінки тощо; по-друге, – їх **відтворення** в процесі життєдіяльності в суспільстві; по-третє – **перетворення** соціальної дійсності і самого себе (створення нового в соціальному середовищі), завдяки чому відбувається прогрес або регрес у суспільстві, просоціальна самореалізація або асоціальна деградація особистості (див. 2.1).

Крім того, *тристоронність* процесу соціалізації полягає ще й у тому, що вона відбувається під впливом трьох взаємодоповнюючих процесів – стихійних, відносно стихійних та цілеспрямованих. Тобто, як ми й зазначили на початку підрозділу, соціалізація – це постійний процес розвитку (зміни) і самозміни людини

під впливом стихійних, відносно спрямованих і цілеспрямованих соціальних умов і чинників [161].

Водночас, багато дослідників указують і на той факт, що в процесі соціалізації сучасна людина стикається з численними об'єктивними й суб'єктивними *ризиками*, що стають перепорою для досягнення гармонії з оточенням та особистісного вдосконалення та перетворюють людину на жертву несприятливих умов соціалізації [15; 114, с. 163–171]. У науці такі ризики називають *віктимогенними чинниками*, а галузь знання, що досліджує різні категорій людей – реальних чи потенційних жертв несприятливих умов соціалізації – *віктимологією* (від лат. *victime* – жертва та грец. *logos* – слово, поняття, учіння).

Дослідники вікової періодизації соціалізації, поділяючи її, в основному, на соціалізацію дитини (від народження до 10 років), соціалізацію підлітків (10 – 14 років), соціалізацію юнаків (15 – 23 роки), соціалізацію молоді (23 – 35 років), соціалізацію дорослих (зрілість, похилий вік, старість, довгожителство), виділяють «критичні періоди» або «ризики» на кожному етапі [114, с. 6].

Найбільше таких ризиків трапляється на етапах дитячої, підліткової та юнацької соціалізації, де провідними механізмами соціального розвитку виступають: *імпринтинг* (фіксування на рецепторному й підсвідомому рівнях особливостей життєво важливих об'єктів), *наслідування* (слідування певному прикладу, зразку), *імітація* (усвідомлені спроби копіювати і наслідувати поведінку дорослих і друзів); *ідентифікація* (засвоєння поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як власних); *ідентичність* (особистісне і професійне самовизначення); *почуття сорому і провини*

(негативні механізми соціалізації, що забороняють і придушують деякі моделі поведінки) та ін.

Тобто вектор соціалізації особистості (позитивний (просоціальний) або негативний (асоціальний, антисоціальний) закладається під впливом мікрочинників – найближчого соціального мікросередовища – сім'я, сусіди, однокласники, групи однолітків – та їх стилю поведінки, системи ставлень і ціннісних орієнтацій. Тому віктимогенність мікросоціуму (наявність негативних соціально-психологічних характеристик, рис, ризиків) об'єктивно зумовлюють появу низки віктимних категорій дітей, підлітків, юнаків, що вже стали, стають або можуть стати жертвами несприятливих умов соціалізації. Крім того, сам дитячий, підлітковий, юнацький вік є сенситивним до процесу віктимізації, адже потерпає декілька кризових моментів, під час яких психіка дитини дуже рухлива і схильна до будь-яких новоутворень у структурі особистості – позитивних або негативних. Так, Л. Виготський покладаючи в основу вікової періодизації *співвідношення соціальної ситуації розвитку та новоутворень у структурі особистості*, виділяє в зазначеній віковій категорії 5 критичних періодів, що супроводжуються чергуванням стабільних і критичних станів, та, з одного боку, є корисними і переломними для соціального і психофізіологічного розвитку особистості, завдяки якому вона переходить на вищий ступінь (ходьба, мова, самосвідомість, самостійність, сила волі, логічне мислення тощо), а з іншого – супроводжується нестійкими психологічними моментами: роздратованість, неслухняність, капризи, бунт, конфлікт з дорослими, упертість, негативізм та ін.: народження дитини – *криза новонародженості*;

немовлячий вік (від 2 міс. до 1 року) – *криза 1 року*; раннє дитинство (1 – 3 роки) – *криза 3 років*; дошкільний вік (3 – 7 років) – *криза 7 років*; пубертатний вік (14 – 18 років) – *криза 17 років* [25].

У зв'язку з цим вчені (Р. Благута [8], О. Вдовиченко [15], Я. Гошовський [33; 34], І. Зверева [57], Н. Максимова [101], А. Михайлов [108], Л. Міщик [110; 111], В. Оржеховська [112], Н. Ричкова [157], Г. Федорова [184], М. Фіцула [186], та ін.) виділяють *три основні групи чинників*, що заважають позитивній соціалізації особистості, починаючи вже з дитячого віку:

– *соціальні макро-, мезочинники* – загострення соціальних проблем (соціально-економічна нестабільність, зниження життєвого рівня та зубожіння значної частини населення, проблеми зайнятості і працевлаштування, забезпечення житлом тощо); неефективність функціонування соціально-культурної сфери, обмежені можливості для змістовного проведення дозвілля; криза систем захисту населення, освіти, охорони здоров'я, права; поширення девіантної, зокрема, делінквентної поведінки та криміналізація суспільства тощо;

– *соціальні мікрочинники* (несприятливі умови оточення й виховання) – виховання в конфліктних, кризових, проблемних, неблагополучних сім'ях; неадекватний педагогічний підхід до дитини в навчально-виховних закладах, негативний вплив на дитину формальної групи (шкільного колективу); перебування та негативний вплив на дитину неформальної групи асоціального типу тощо;

– *особистісні (індивідуально-психологічні) чинники* – процес статевого визрівання та нестійкість

різних фізіологічних систем, передусім нервової; психофізіологічні порушення; незадоволені потреби (фізіологічні, у безпеці, любові, належності до групи, визнанні, самоствердженні, самореалізації); загострення певних рис темпераменту; відхилення в мотиваційній, емоційно-вольовій, пізнавальній, комунікативній, міжособистісній, творчій сферах особистості; акцентуації характеру; асоціальна спрямованість особистості, стереотипи асоціальної, адиктивної поведінки; помилкові, хибні уявлення і переконання; невирішені особистісні проблеми, невпевненість у собі, неадекватна самооцінка; екстернальний локус контролю; низький культурний рівень, несформованість соціально корисних інтересів, вікові особливості та ін.

Саме перераховані вище чинники й спричинюють відхилення у поведінці дітей, для позначення яких у теорії соціалізації існують два поняття: *асоціалізація* та *десоціалізація*.

Під **асоціалізацією** (від грец. а... – префікс, що означає заперечення, відсутність + лат. *socialis* – суспільний) розуміється процес засвоєння особистістю норм, цінностей, негативних ролей, стереотипів поведінки, які спричинюють деформацію суспільних відносин, дисгармонію у взаємодії людини і суспільства. Отже, асоціальними можна вважати дітей і молодих людей, які з самого початку життя виховувалися в деформованому середовищі або з певних причин потрапили до нього і набули асоціальних рис на всіх рівнях особистості, що проявляються в їх поведінці та вчинках.

Проблема асоціалізації пов'язана з десоціалізацією людини, що є негативним результатом її існування в соціумі.

Десоціалізація (від лат. de... – префікс, що означає віддалення, скасування + socialis – суспільний) – зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від основної маси людей, входженням її в асоціальні чи антисоціальні неформальні групи.

Процес десоціалізації сигналізує, що на певній стадії відбувається деформація соціалізації особистості (здебільшого під впливом негативного мікросередовища та особистісних чинників), результатом якої є руйнація попередніх позитивних норм та цінностей і засвоєння антигромадських взірців поведінки.

Десоціалізацію можна визначити як непристосованість індивіда до соціального середовища, оскільки її соціально-психологічним змістом є незбіг мети та ціннісних орієнтацій суспільства (групи) та особистості. У цьому аспекті десоціалізація розуміється як наслідок відчуження особистості, що охоплює багато сторін життя суспільства та людини; розрив або викривлення в адекватності між отриманим, засвоєним та відтвореним особистістю соціальним досвідом конкретного суспільства з точки зору загальнолюдських цінностей та загальноприйнятих норм поведінки. Проявом десоціалізації є девіантна, зокрема, делінквентна поведінка, а наслідком – скоєння різних видів правопорушень [33; 34; 62; 64].

Водночас, усі науковці підкреслюють і той факт, що результати соціалізації мають «мобільний характер»: вона може перетворитися з успішної на невдалу і навпаки. У цьому випадку можливість досягти успіху багато в чому залежить від здатності особистості адаптуватися до нових умов. У зв'язку з цим на певному етапі розвитку різних наук про суспільство вводиться

поняття **«ресоціалізація»**, що характеризує перехідну ланку від десоціалізації до соціалізації; один з етапів безупинного процесу соціалізації [62; 64].

Усі ці викладені вище положення теорії соціалізації, накопичені гуманітарними науками протягом багатьох десятиліть, уже пройшли свою апробацію й виправдані часом. Проте вони зрозумілі й спрацьовують за умов звичайного й закономірного розвитку суспільства, успішного, або ні, з соціально-економічними кризами, екологічними й техногенними катастрофами, навіть війнами в класичному розумінні тощо.

Те ж, що відбулося і продовжує розгортатися в Україні, починаючи з 2014 року, не підлягає оцінці ні з точки зору здорового глузду, ні закономірностей розвитку суспільства і свідомості людини, оскільки Україна втягнута в незвичайну, гібридну, війну, а частина населення опинилася в нестандартній соціальній ситуації – «зомбі-реальності», ставши заручниками й жертвами не тільки військових дій та злочинів найманців і терористичних угруповань, а й різних видів інформаційно-психологічних впливів. Під впливом агресивної пропаганди у свідомості людей Донбасу сформувалися спотворені, викривлені уявлення про об'єктивну реальність, населення інших регіонів України, владу, РФ тощо.

І тут теорія соціалізації, як було зазначено в підрозділі 2.1, зайшла в «глухий кут».

Відчуваючи дефіцит понятійно-термінологічного апарату теорії соціалізації для пояснення особливостей цього процесу в умовах гібридної війни, нам було введено поняття **«абераційна соціалізація»** (див. 2.1).

Термін **аберація** (від лат. *aberratio* – відхилення) трактується як хибність, відхилення від істини, спотворення, омана. Він був запропонований Деннісом Х. Стівенсом, автором книги «Аналіз Розуму».

«**Аберація**» застосовується в різних галузях науки: фізиці, медицині, психології, соціології тощо.

У психології та соціології він трактується як відхилення від **раціонального мислення** або **поведінки** [168].

Щодо *абераційного мислення*, то, як було зазначено в першому розділі монографії, Російська Федерація, розгортаючи гібридну війну на Донбасі, застосувала до українських громадян зброю масового ураження – агресивну й спотворену інформаційну пропаганду, спрямовану на «розробку мислення» у межах штучно створеної Путіним ідеології. Наразі в РФ створенням ідеології займається велика група професіоналів з тим, щоб вона стала спонукальною силою для великих груп населення. Насаджена Росією ідеологія – це своєрідна аберація розуму, що відображає реальність в перевернутому вигляді. При цьому людина продукти свого мислення, свої ідеї сприймає за реально існуючі. Людині здається, що породження її розуму визначають дійсність, тоді як насправді вони є несвідомо неправильними, спотвореними відбитками дійсно існуючих явищ і відносин. Ідеологію, що запанувала на сході України внаслідок інформаційної агресії, можна визначити як відірвану від дійсності свідомість, що втратила зв'язок з цією дійсністю і відображає останню неправильно, у перевернутому, спотвореному вигляді. Аберація, по суті, означає, що людина заражена помилковими, нав'язливими ідеями, які не відповідають дійсності.

У свою чергу, *абераційна поведінка* – це поведінка, що не заснована на розумі та не може бути пояснена з точки зору здорового глузду. Абераційна поведінка виникає внаслідок аберації цінностей, установок, мотивів і потреб, які є рушійною силою поведінки і діяльності. Аберація особистості дуже легко відбувається при порушенні психологічної стійкості людини, коли маніпулятор апелює до сластолюбних чи примітивних потягів людини або людиною опановує тваринний страх за життя, власне майбутнє та майбутнє своїх дітей. Саме в таку ситуацію було загнано людей сході України. Спочатку ворог заволодів розумом і психікою людей за допомогою агресивної пропаганди і маніпуляцій, створюючи образ фашистської України та ілюзорні уявлення про неіснуюче суспільство справедливості і благ, а потім увів війська, техніку і влаштував криваву й тривалу бійню – масове вбивство населення, переслідування, арешти, тортури, руйнування міст, сіл, домівок – протягом літа 2014 року. Тоді психіка багатьох людей була розтрощена, стала вразливою, не здатною протистояти психологічній атаці. Соціалізація людей пішла абераційним шляхом. І дотепер частина населення Донбасу перебуває під прихованим управлінням, що визначається егоїстичними цілями маніпулятора та спричиняє матеріальний і психологічний збиток своїй жертві.

Таким чином, гібридна війна на сході України породила новий різновид соціалізації особистості – **абераційну соціалізацію** (від лат. *aberratio* – відхилення, хибність, відхилення від істини; обман зору), під якою розуміємо негативну, хибну, спотворену, викривлену соціалізацію. Тобто формування особистості з вираженими негативними й хибними соціальними

характеристиками під впливом зовнішніх негативних чинників та з урахуванням внутрішніх індивідуально-особистісних характеристик.

Абераційна соціалізація, як і інші різновиди соціалізації (асоціалізація, десоціалізація, ресоціалізація), об'єднана в одну логічну конструкцію понять, семантичним стрижнем яких є поняття «соціалізація», а смислоспрямовуючими векторами – антонімічні префікси «а», «де» «ре», та слово «аберація», які власне, й насичують змістовно-функціональну канву ключових термінів.

Наразі залишається відкритим питання: *чому став можливим феномен абераційної соціалізації особистості на сході України в ході російської агресії? І чому цей процес охопив не все, а частину населення Донбасу?* Бо, як відомо, 1,6 млн. внутрішньо переміщених осіб переселилися в інші регіони України не тільки під впливом тваринного страху за своє життя та життя родин, а, перш за все, небажання і неприйнятність для себе жити і працювати в штучно створеній агресором зомбі-реальності, та під нелегітимною бандитською владою-маріонеткою, повністю керованою московськими кураторами. Покинули все, чого здобули за своє життя – домівки, друзів, членів сім'ї... Їхня соціалізація, звичайно, припинилася, але потім відновилася через процес ресоціалізації.

Спробуємо дати відповіді на ці питання через призму *абераційної соціалізації особистості*, що як і будь-який вектор процесу соціалізації, відбувається під впливом стихійних, відносно спрямованих та цілеспрямованих чинників на *макро-, мезо-, мікрорівнях та індивідуально-психологічному рівні особистості*, описаних нами вище.

Першими нашому дослідженню будуть підлягати чинники абераційної соціалізації особистості на макро-, мезорівнях.

2.3. Макро-, мезочинники абераційної соціалізації особистості в умовах гібридної війни на Донбасі

І так, як було заявлено в підрозділі 2.1, будь-який вектор процесу соціалізації відбувається під впливом стихійних, відносно спрямованих та цілеспрямованих чинників на *макро-, мезо-, мікрорівнях та індивідуально-психологічному рівні особистості*.

Тому спочатку проаналізуємо й охарактеризуємо першу групу чинників **абераційної соціалізації особистості на макро-, мезорівнях**.

Аналіз соціологічної, політичної, економічної наукової літератури та періодичних видань дозволив нам виділити **3 групи чинників** абераційної соціалізації особистості в умовах гібридної війни на Донбасі на макро-, мезорівнях рівнях: **1) соціальні, 2) економічні, 3) етнополітичні**. Охарактеризуємо їх.

1. Соціальні макро-, мезочинники абераційної соціалізації особистості.

Соціальні причини гібридної війни в Донбасі досліджують такі науковці, як О. Карпець [70], Е. Лібанова [94].

У своєму дослідженні О. Карпець стверджує, що успішне захоплення Криму та частини Луганської і Донецької областей стало можливим завдяки підтримці й продукуванню ідей сепаратизму правлячою елітою та часткою населення цих територій.

І це справедливо. Так, Україна зазнала ніким непередбачену агресію з боку РФ, і Кремль довгі роки підігривав сепаратистські настрої. Проте сепаратизм в Донбасі є досить неоднозначним явищем і має декілька складників. І причина не тільки в агресії Москви та параної Путіна.

Першою причиною такого явища, як сепаратизм, О. Карпець називає **розшарування суспільства** в пострадянський період, що й призвело до виникнення в різних частинах країни, насамперед у Криму та в Донбасі, широкої соціальної бази для сепаратистських настроїв, чим і скористалася Москва.

Наразі ми стикаємося з тим, що уявлення про сепаратизм на сході України в населення інших регіонів України дуже спрощено, іноді спотворено. В основному, багато та справедливо говорять про те, що сепаратизм і тероризм на Донбасі роздуває Москва, засилаючи найманців та озброєння, обстрілюючи нашу територію, фінансуючи війну, прямо беручи в ній участь. Так само правильно говорять про масову участь у війні на боці сепаратистів місцевого криміналітету, зрадників-правоохоронців, люмпенів та декласованих елементів Донбасу, просто обивателів, обдурених зомбувальною й абсолютно брехливою московською пропагандою.

Якщо ж уже йдеться про причини конфлікту, то, в основному, називають «непримиренні» суперечності між «мовою» та «языком», між «тризубом» та «георгіївською стрічкою» тощо. Усі сторони конфлікту, включно з Москвою, навмисне роздувають національно-мовні, ментально-символічні та інші відмінності.

Однак є і соціально-класовий складник, про який переважно замовчується, бо він не вписується в

«просту» мовну, етно-конфесійну схему, яка є зручною як для Кремля, так і для нашої влади.

Згадуючи події 2014 року, не можна ігнорувати той факт, що значна частина населення неконтрольованої частини Донбасу, включно з так званими ополченцями, щиро вважала, що виступає проти панівної в Україні соціальної несправедливості, проти політичної та майнової нерівності, проти експлуаторського класу, за якесь справедливе суспільство. Правда це справедливе суспільство вони марили встановити у якійсь міфічній і на сьогодні вже не реалізованій «Новоросії» та під мудрим, суворим, але справедливим зором Кремля.

Саме цю наївну віру, а також політичну неграмотність і світоглядну обмеженість частини населення Донбасу Москва нахабно використала у своїх цілях.

Але вважати РФ зразком соціальної справедливості – абсурд. Для всього світу не секрет, що олігархічний лад у Росії набагато міцніший і масштабніший від свого українського аналога. А справедливе суспільство в межах «новоросій» та «донецько-луганських республік» – це зовсім утопія. Куди це веде – добре видно на прикладі кланово-мафіозних утворень на кшталт Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії, що перебувають під протекторатом Кремля.

Соціальний складник сепаратизму свідчить про те, що в Україні наявний той класовий конфлікт, якого давно можна було очікувати через катастрофічне майнове розшарування. Просто соціально-класовий конфлікт, з одного боку, об'єктивно, а з іншого, умисно прихований ментально-територіальними та національно-мовними суперечностями, а також імперіалістичною агресією Кремля.

Ми добре пам'ятаємо, що у 2014 році радість через прихід російських військ супроводжувалася розмахуванням не тільки російськими триколорами, а й радянськими прапорами, а також прапорами родів військ колишнього СРСР. На площах лунали радянські пісні й навіть «Інтернаціонал».

Отже, для тих, хто вже в червні 2014 року з радістю зустрічав колони російської техніки та російських військових, які серед біла дня, не приховано входили в Луганськ, це було очікування приєднання до Російської Федерації, яку вони чомусь ототожнювали з колишнім СРСР; високих пенсій та інших благ, які знов-таки чомусь повинні були на них «звалитися».

З іншого боку, вишколені й добре підготовлені на російських базах військові, які входили до Луганська, були також твердо переконані в тому, що йдуть рятувати «руський народ» на сході України від Київської «фашистської хунти».

Звідки така маячня? Вочевидь, річ у тім, що за час незалежності багато громадян справді опинилися в бідності, були викинуті на узбіччя життя, втратили соціальний статус і самоповагу, а тому відчули цілковиту втрату перспектив та сенсу буття.

І в цьому винні олігархи та злочинна влада, яка сформувалася ще в 90-ті роки ХХ століття (і в основному на сході країни) та пронизала всю ієрархічну вертикаль влади та сфери, що й породила нинішній соціально-економічний устрій.

І ще один момент підкреслює О. Карпець: можна по-різному ставитися до радянського минулого, наприклад, різко та справедливо засуджувати сталінський фашизм та репресії під комуністичними гаслами, заідеологізованість або застій у часи Брежнєва,

проте неможливо заперечувати той факт, що це була наддержава, яка першою «літала в космос, підкорювала Єнісей і навіть у царині балету була попереду всієї планети». Заводи, шахти, дороги, житлові комплекси також були побудовані й працювали на всю потужність саме за радянські часи. Усі мали роботу. Крім того, при кожному підприємстві була створена розгалужена соціальна і культурна сфера, що забезпечувала людям житло, дозвілля, відчуття соціального захисту.

Тому природно, що багато хто хотів би повернутися в ті часи. Інша річ, що заміником країни, яка вже не існує, для цих громадян внаслідок московської пропаганди та міфологізації Росії в масовій свідомості стала РФ. І тільки тепер, коли мрії про вхідження в РФ зруйнувалися та багато хто з громадян сходу України, подавшись у Росію за «кращим життям», повернулися ні з чим, стало зрозумілим, що сучасна РФ не має нічого спільного з колишнім СРСР, а чутки про високий рівень життя та соціального захисту в Росії занадто перебільшені. Про права і свободи в РФ й говорити не доводиться. Влада там незмінна вже понад 20 років. Будь-які демократичні прояви жорстко придушуються. Це в Україні проросійські елементи влаштовували у 2014 році багатотисячні мітинги. У Росії за таке б відразу дали до 10 років. А якщо б захоплювали адмінбудівлі чи банківські офіси «на знак протесту», то це б було визнано тероризмом і закінчилося жорсткою «зачисткою» аж до повного фізичного знищення.

Замість бажаної соціальної справедливості та рівності, мешканці Криму отримали реакційно-поліцейський, *фашизоїдний* режим Путіна, а горезвісні «жителі Донбасу» перетворилися на населення

бандитсько-мафіозних утворень, що місцеві вже прозвали «дірою» [70].

На **соціальну нерівність** як одну з основних причин війни в Донбасі вказує й Е. Лібанова [94].

На її думку, масштабна суб'єктивна бідність є надзвичайним ризиком для соціального спокою в країні. Люди, які ідентифікують себе як бідні, зазвичай незадоволені своїм суспільним становищем і загалом тим, як склалася їхня доля. Характерна риса таких людей – схильність покладати відповідальність за свою бідність передусім на владу, зовнішні обставини, тільки не на себе. Дуже часто вони очікують лідера, який «поведе їх до світлого майбутнього». Завдяки цілеспрямованій пропаганді таким лідером для частини населення сходу України і став Путін, якого вони закликали під час незаконних мітингів.

Отже, нерівність є основною проблемою сучасності. Вона є чи не головним чинником суспільної нестабільності: і чим вищою і різноманітнішою є нерівність, тим вищі ризики соціальної напруги та соціального конфлікту.

В основі соціальної нерівності лежить нерівність економічна, найбільш очевидним проявом якої є нерівність за доходами.

Нерівність за доходами зазвичай спричиняє нерівність у доступі до основних соціальних благ, ресурсів, до реалізації основних прав. Але і сама нерівність за доходами є наслідком інших видів і проявів нерівності. Відсутність можливості здобути якісну освіту прирікає дітей з бідних родин на нижчі шанси знайти прийнятну роботу і, зрештою, прирікає на бідкування у вже дорослому житті. Бо навіть в Україні (де значна частина населення з вищою освітою працює не за

спеціальністю або на робочих місцях, що не потребують високої кваліфікації) від 1999 року спостерігається сталий прямий зв'язок між рівнем освіти і рівнем доходів. Повною мірою це стосується й нерівності за тривалістю життя. Зазвичай люди з високим доходами живуть довше за бідних, і водночас добре здоров'я є фундаментом належної економічної конкурентоспроможності.

Повна рівність не менш шкідлива, бо не стимулює до активності, зокрема, економічної, включаючи активність на ринку праці, не стимулює до набуття конкурентної професії. Натомість надмірна нерівність неминуче формує падіння суспільної довіри до влади.

Основними наслідками нерівності є консервування бідності, макроекономічна нестабільність, звуження можливостей економічного зростання і поширення корупції, тотальна недовіра до влади.

Отже, нерівність є безпосереднім чинником криміналізації суспільства, зокрема корупції, оскільки провокує втручання в політику і державне управління осіб із високими доходами.

Зрозуміло, що така практика є надзвичайно потужним стимулом для правлячої еліти намагатися будь-що зберегти свої позиції.

А тому вразливі верстви населення залишаються позбавленими можливостей для обстоювання своїх інтересів у прийнятті державних рішень і, таким чином, розвивається недовіра і ненависть до влади [94].

Отже, такі негативні соціальні явища, як соціальне розшарування суспільства та соціальна нерівність, з одного боку, та політична неграмотність і світоглядна обмеженість частини населення Донбасу, з іншого, стали сприятливим соціальним підґрунтям для

російської агресії та основними соціальними чинниками абераційної соціалізації особистості на макро-, мезорівнях.

Другою групою чинників розгортання гібридної війни в Донбасі та абераційної соціалізації частини її населення на макро-, мезорівнях цього процесу нами було визначено **економічні чинники й передумови**.

Дослідженням економічного підгрунтя вторгнення РФ в Україну наразі займаються такі вчені, як Т. Бабич, Я. Базилюк, Ф. Брицко, Д. Венцовський, Д. Гладких, В. Гребенюк, С. Давиденко, Ю. Касперович, О. Ковтун, Н. Корень, Л. Лондар, К. Михайличенко, О. Собкевич, О. Суходоля, Л. Шемаєва та ін. [7; 12; 73; 166, с. 218–229].

Дослідники відзначають, що після здобуття Україною незалежності вітчизняний політики й науковці переважно вважали, що українська економіка як суверенний суб'єкт міжнародних економічних відносин досягне переконливих результатів. При цьому декларація європейського вектора інтеграції нівелювалася домінуючою присутністю російських економічних інтересів – від зовнішньоекономічних аспектів до внутрішньої політики (насамперед приватизації, виробничої кооперації, інвестицій, енергетичної сфери).

За цих умов значна кількість запроваджених економічних реформ (зовнішньоекономічна та валютна лібералізація, приватизація, лібералізація підприємницької діяльності тощо), які подекуди здійснювали «шоковий» вплив на соціально-економічну динаміку країни, не привела до якісної трансформації економіки. Про це свідчить кількаразове відставання України за ключовими соціальними й економічними

параметрами розвитку від європейських, насамперед колишніх соціалістичних країн, які системно реалізували європейську інтеграцію.

Значною мірою російський вплив визначав орієнтацію українського бізнесу на нестратегічні конкурентні переваги, що полягали в експлуатації успадкованих радянських промислово-технологічних потужностей (насамперед металургійної, хімічної, енергетичної промисловості) за мінімальних технологічних інновацій. Це обумовило економічний «нерозвиток» України впродовж майже чверті століття. У 1991–2013 рр. у нашій державі накопичилася критична маса економічних диспропорцій, що підготувало операційний простір для гібридної агресії РФ.

Реальний сектор економіки України був однією з найпривабливіших мішеней агресора. Так, на тлі загальносвітових трендів економічного розвитку – суттєвого зростання наукоємних виробництв, масового поширення нових технологій та інноваційних процесів, а також домінування у структурі економічно розвинених країн світу п'ятого технологічного укладу – ситуація в економіці України виглядає критичною. Основу вітчизняного реального сектору досі становлять галузі, орієнтовані на низькотехнологічні виробництва та експорт сировини, а факторами забезпечення його конкурентоспроможності слугують традиційні чинники, такі як наявність робочої сили, природних ресурсів, капіталу.

Усе це та багато іншого стало «пасткою» для України і водночас – гарантією успішності ворожих втручань. Адже агресорові не довелося розхитувати стійкість економічної системи – достатньо було,

скориставшись ситуацією, завдати точкових ударів по найбільш слабких місцях, щоб влучити у ціль і ще більше підірвати економіку країни.

Висока економічна залежність України від РФ не забезпечила миру та безпеки. Сформовані під впливом такої залежності вади економічних відносин (монополізація ринків, низька промислова технологічність, жебрацькі соціальні стандарти та поглиблення нерівномірності розподілу доходів) відкрили РФ широкі можливості внутрішньої дестабілізації в Україні та досягнення цілей гібридної війни. Головним результатом реформаторських зусиль у 2014–2016 рр. стало незначне пом'якшення наслідків макроекономічних диспропорцій, а не усунення їх причин. Це потребує переосмислення економічної стратегії та зміни ідеології реформ на основі системного демонтажу різних видів економічної залежності.

У ході дослідження економічних причин розгортання агресії проти України науковці виділяють найбільш «слабкі місця», що стали сприятливим ґрунтом для її успішності:

- *хронічні бюджетні та квазібюджетні дисбаланси на тлі недосягнення прогнозних макропоказників економічного та соціального розвитку, збереження високої частки видатків на фінансування соціально-культурної сфери, зростання видатків на пенсійне забезпечення, низького рівня капітальних видатків;*

- *високий рівень податкового навантаження, що зумовлював тінізацію заробітних плат;*

- *збільшення «прихованого» дефіциту бюджету;*

– тісні торговельно-економічні зв'язки України з РФ, що стали основою формування єдиних підходів у сфері державного регулювання, зокрема фінансових відносин;

– присутність російського капіталу на банківському ринку України;

– нарощування загальних обсягів зовнішнього боргу України перед Росією, у структурі якого «міною сповільненої дії» залишається питання випущених у грудні 2013 р. євробондів України на суму 3 млрд. дол. США («борг Януковича»), які було викуплено російським державним фондом;

– транзитна та енергетична залежність України.

Так, на момент здобуття Україною незалежності паливно-енергетичний комплекс був інтегральним складником паливно-енергетичного комплексу колишнього СРСР, який передбачав контроль з єдиного центру. Вітчизняний паливно-енергетичний комплекс, хоча і з частково замкненими технологічними ланцюжками та відносно самозабезпечений (з технологічної та ресурсної точки зору), залишався залежним від прийнятих у Москві рішень – щодо методів та механізмів взаєморозрахунків, обсягів постачання енергоресурсів (нафти, газу, нафтопродуктів, ядерного палива) для споживачів в Україні та їх транзиту територією України, забезпечення стійкості роботи енергетичних систем тощо.

Таким чином, до 2013 року Україна зберігала фактично повну залежність від прийнятих у Москві рішень, зокрема щодо:

– постачання на атомні електростанції України

свіжого ядерного палива з Росії та вивезення відпрацьованого;

- постачання значних обсягів природного газу;
- постачання нафти та нафтопродуктів;
- завантаження нафтопереробної галузі України;
- завантаження роботи транзитних маршрутів транспортування природного газу, нафти (обсяги транспортування визначалися рішенням уряду Росії);
- стійкості роботи електроенергетичної та газотранспортної систем (залежить від синхронного режиму роботи систем України та Росії).

Фактично, існуючі засади організації функціонування енергетичних ринків стали полем боротьби за майбутнє України, що відображається у намаганні України відійти від «російської» до «європейської» моделі.

Для утримання України у сфері свого впливу Росія запропонувала лобістам «російської» моделі різні інструменти – від політичної підтримки на виборах до відвертого корумпування українських посадовців та політиків. Саме на це й спрямовувалися схеми постачання енергоносіїв в Україну (природного газу, нафтопродуктів, ядерного палива), що, як з'ясувалося, стало одним із найдієвіших інструментів, і не тільки в Україні.

Така ситуація в економіці сформувала цілком реальні виклики національній безпеці України, стала сприятливим середовищем для протестних настроїв, які в рамках гібридної війни стали використовуватися й спрямовуватися зовнішніми силами. Агресія Російської Федерації проти України у 2014 р. надала перерахованим вище ризикам вимір безпосередніх

загроз, які фактично стали викликом сталому розвитку України [166, с. 218–229].

Як це не прикро усвідомлювати, але підґрунтя для соціально-економічного колапсу в Україні готували всі, без винятку (хоча й різною мірою), попередні Президенти України, а саме: Леонід Кучма – у створенні олігархічно-кланової системи правління в Україні на основі «червоних директорів», Віктор Ющенко – у бездіяльності щодо Донбасу і Криму, Віктор Янукович – як «достойний продолжатель дела» Л. Кучми – у створенні олігархічно-сімейної вертикалі влади як вищого ступеня пограбунку країни [12].

За правління Януковича нечуваних масштабів набуло ганебне для України явище – **рейдерство**.

Історію українського рейдерства умовно можна поділити на два періоди. Перший – це початок 90-х років до 2000 року (підприємства захоплювали відверто кримінальним шляхом, досить часто із застосуванням фізичного насильства). Так виникли олігархічні клани, які й досі керують країною.

Другий період, започаткований 2000 року, триває донині і характеризується напівзаконним загарбанням підприємств, більш легальними методами боротьби та активним протистоянням рейдерству.

Основна мета рейдерства – захоплення великого бізнесу, великих фірм, підприємств, земельних ділянок, обладнання і нерухомості для перерозподілу власності та наживи. Для отримання результату використовуються кримінальні методи (збройне захоплення, підробка документів, реєстрація компаній на підставних осіб, підкуп силових структур, чиновників, суддів і судових виконавців, фізичне усунення невігідних осіб). Рейдери безпосередньо зазіхають не тільки на власність особи, а

й на інші її права, гарантовані Конституцією України (право на життя, здоров'я, честь, гідність тощо).

Під час захоплень рейдери використовують методи скуповування акцій і боргових зобов'язань, ініціюють процедури банкрутства, протиправний доступ до реєстру акціонерів, значне заниження вартості підприємства тощо. Особливий інтерес становлять державні та приватні підприємства, що володіють нерухомістю [7].

Три роки, використовуючи адмінресурс – прокуратуру, правоохоронні органи і суди, Сім'я Януковича збирала необхідні для майбутнього підкупу виборців \$ 1,5 млрд.

Оточення экс-президента створило ідеальну машину для «чесного відбирання» бізнесу. Принцип простий: або треба було «поступитися» половиною, або віддати все.

За час президентства Віктора Януковича рейдерські атаки з боку Сім'ї зазнали не менше 7 тис. українських компаній.

У сферу «корпоративного інтересу» Сім'ї входила вся Україна. Такі масштаби мали практичне пояснення. За словами керівника Антирейдерського союзу підприємців України Андрія Семидідько, в оточення экс-президента була чітка задача – провести Януковича на другий термін. За приблизними підрахунками, для цього було необхідно заручитися підтримкою близько 15 млн. осіб. І якщо припустити, що на підкуп одного голосу йде в середньому \$ 100, то стає ясно, на яку суму розраховує Сім'я для підтримки свого лідера: \$ 1,5 млрд. Проте щорічна сума угод по незаконному перерозподілу власності становила близько 7 млрд. доларів.

До того як Януковича обрали президентом, використовувалася така тактика: 99% великих і середніх захоплень здійснювалися через рішення судів. Після президентських виборів переділ власності став нахабним із застосуванням збройних формувань з числа правоохоронних органів або найманців: підприємство оточувалося збройними людьми, група загарбників вривалася на територію підприємства та в кабінет директора (власника), оголошувався новий директор (власник), скорочувався штат, закривалася соціальна інфраструктура, ресурси й виробничі потужності розпродавалися, гроші з рахунків підприємства виводилися на підставні фірми та в офшори [73; 143].

Особливого поширення набуло рейдерство на сході України, де була зосереджена найбільша кількість промислових підприємств. Цинізм у захопленні підприємств на цій території набув крайньої межі: Сім'я відбирала підприємства у тих, хто підтримував Януковича під час його «становлення». На вулицю викидалися ті, хто голосував за нього. Парадокс виявлявся ще й у тому, що на наступних виборах люди, що стали безробітними внаслідок рейдерства, знов були готові голосувати за свого «вождя». А напередодні війни справа дійшла до того, що «місцеві князьки» стали поширювати рейдерські плани не тільки на підприємства, а й на церкви та вищі навчальні заклади...

Народ не витримав такого беззаконня і повстав. З 22 листопада 2013 р. по 22 лютого 2014 р. у Києві на Майдані відбулася революція гідності, яка усунула від влади клан Президента України Віктора Януковича.

Уже минуло п'ять років з часу повалення режиму Януковича, але чи стало життя справедливішим? Так, досі не відбувся суд над президентом-втікачем та людей

із його найближчого оточення. Так само досі невідомо, хто стріляв у людей на Грушевського, хто віддавав накази бити журналістів та громадських активістів. На свободі олігархи та ті, хто розпалював війну на сході України, а нова влада не робить нічого для того, аби покласти край засиллю зlodіїв у законі. За зміну влади країна заплатила обвалом гривні, економічним колапсом, війною на Сході та небаченим там навіть за Януковича розгулом корупції та бандитизму. З іншого боку, переможна революція гідності змінила не лише владу. Країна змінилася, іншими стали люди. Настав час незворотних позитивних змін. Щоб запровадити їх, Україні необхідні в першу чергу мир, безпека та єдність [12].

Третім чинником розгортання гібридної війни в Донбасі нами було визначено **етнополітичний**.

Етнополітичні чинники гібридної війни розкривають у своїх наукових працях С. Асланов, К. Вітман, О. Картунов, В. Наконечний, В. Пальчук, В. Явір та ін. [5].

Так, С. Асланов, досліджуючи передумови та причини анексії Криму і нинішньої війни на сході України, вказує на прорахунки в етнонаціональній політиці, котра хоча й проводилася, однак протягом усіх років незалежності натикалася на перешкоди і не відповідала загрозам та чітким проявам дезінтеграційних тенденцій. Дослідник розглядає гібридну війну з боку РФ проти України як апробацію «новітнього механізму» дезінтеграції незалежної держави через шантаж федералізацією та провокування сепаратизму.

Забезпечення етнополітичної безпеки держави неможливе без досягнення етнополітичної стабільності.

Порушення суверенітету України в етнополітичній сфері з боку численних національних меншин сусідніх держав зауважувалися й раніше. Зазвичай у регіонах проживання цих національних меншин проводилася регіональна етнонаціональна політика, відмінна від загальнонаціональної. Ця проблема стосувалася таких етнополітично нестабільних регіонів України, як Автономна Республіка Крим з домінуванням російської національної меншини (58,5%), Чернівецької та Закарпатської областей з домінуванням румунської (12,5%) та угорської меншини (12,1%) відповідно. Росія та Румунія тривалий час практикували спрощену процедуру надання громадянства для представників своїх національних меншин в Україні.

Фінансова, організаційна, інформаційна підтримка цих національних меншин не лише йшла на підтримку етнокультурного середовища, а й живила дезінтеграційні тенденції та прояви сепаратизму.

Представники російської національної меншини та їхні організації в АРК неодноразово вимагали приєднання Криму до Росії. Однак в Україні навіть не здогадувалися про справжні масштаби проблеми, зокрема поширення подвійного громадянства, забороненого українським законодавством. Як довела згодом анексія Криму, така етнополітична діяльність РФ здійснювалася під виглядом захисту етнокультурних прав національних меншин, маючи на меті дестабілізацію етнополітичної ситуації в регіоні, тобто дезінтеграцію України.

Дезінтеграція найчастіше призводить до скорочення контактів, послаблення взаємозв'язків та взаємодій між складовими системи (політичної нації, суспільства, держави, міждержавного утворення), а

також занепаду діяльності спільних координаційних інститутів [71, с. 215]. А це неминуче погіршує становище складових колишньої цілісної етнополітичної системи. Така ситуація спостерігалася після розпаду Радянського Союзу, коли союзні республіки ще тривалий час не могли сформувати цілісної системи господарства й управління, що позначилося на рівні життя населення. Невдоволення та ностальгія за Радянським Союзом превалювала у настроях населення колишніх республік.

В Україні ці показники залишалися високими навіть через 20 років після дезінтеграції СРСР. Приміром, згідно з опитуванням Інституту соціології НАН України у квітні 2010 р. 63,4% респондентів в Україні схвалювали відтворення союзу України, Росії й Білорусі, 26,6% – були проти. За даними соціологічної групи «Рейтинг», 46% українців шкодували за СРСР, 36% – ні. Опитування 2013 р. показало, що жалкують з приводу розпаду СРСР лише 33% респондентів, а 49% – ні. Відтак, з 2010 року кількість тих, хто відчував ностальгію за СРСР, зменшилася майже у півтора рази. Соціологи ці показники прокоментували не так позитивними зрушеннями в Україні, як демографічними змінами, оскільки прихильниками СРСР є переважно люди похилого віку [121].

Саме ностальгійні настрої за Радянським Союзом використала Російська Федерація під час анексії Кримського півострова, пришвидшивши цим етнополітичну дезінтеграцію України, оскільки частка тих, хто шкодує про дезінтеграцію СРСР, у Криму лишалася найвищою в Україні й соціологічно завжди становила більшість населення півострова. Возз'єднання Криму з Росією спочатку сприймалося як перспектива

відновлення радянського рівня життя. За такої ситуації було реалізовано сценарій практично безкровної окупації півострова та приєднання його до Російської Федерації через порушення територіальної цілісності України, уведення військ та проведення нелегітимного референдуму.

Наразі Крим та місто федерального значення Севастополь входять до складу РФ на правах нових адміністративних суб'єктів. Анексії Криму не визнають ані Україна, ані міжнародна спільнота: офіційно півострів має статус тимчасово окупованої території. [71, с. 215].

Окупація й анексія Криму стали першим етапом дезінтеграції України. Так званий кримський сценарій намагалися відтворити в східних та південних областях держави. За підтримки проросійськи налаштованих громадян, представників місцевої влади та правоохоронних органів диверсійні групи захоплювали адміністративні будівлі в багатьох містах Луганської та Донецької областей. Тоді ж сепаратисти оголосили про невизнання центральної влади та створення Луганської та Донецької республік. Спроби відтворити схожі сценарії в інших областях Сходу та Півдня України наразилися на опір місцевих громадян та проукраїнських активістів, а також на спротив української армії. Згодом самопроголошені «ЛНР» та «ДНР» за вже відпрацьованим у Криму сценарієм провели місцеві референдуми про відокремлення з подальшим приєднанням до РФ. Усе це супроводжувалося інформаційним тиском з боку Росії.

Слід зазначити, що на Сході та Півдні України, на відміну від Криму, не обійшлося без жертв – тисячі людей загинули від рук російських диверсантів,

місцевих сепаратистів під час сутичок, акцій протесту та проведення Антитерористичної операції (АТО), згодом Операції об'єднаних сил (ООС). Українська влада та міжнародна спільнота неодноразово закликали російське керівництво припинити дестабілізацію етнополітичної ситуації в Україні. І політики, й експерти метою гібридної війни вважають не лише етнополітичну дезінтеграцію України, а й подальшу етнополітичну інтеграцію квазідержавних утворень на пострадянському просторі навколо Росії.

Але Росія не змогла запропонувати справді привабливий проект інтеграції пострадянським країнам, інакше вони добровільно взяли б участь у цьому процесі. Саме тому Російська Федерація наразі вдається до насильницької етнополітичної інтеграції, якій обов'язково передує дезінтеграційний етап. Такий сценарій застосовувався й у Грузії: Росія спочатку підживлювала сепаратистські настрої в Абхазії та Південній Осетії, а згодом, у 2008 році, здійснила напад на її територію. Російсько-грузинська війна завершилася відокремленням Абхазії та Південної Осетії та проголошенням їх республіками. Хоча вони не приєдналися до РФ й досі залишаються в статусі невизнаних, світова спільнота офіційно вважає їх територією Грузії. Так само Росія сприяла дезінтеграції Молдови, політично, фінансово та військово підтримуючи невизнану Придністровську республіку.

Запобігти етнополітичним конфліктам має зважена й водночас гнучка етнонаціональна політика держави.

Однак напрацюванню та реалізації єдиної, злагодженої загальнонаціональної етнополітики в Україні впродовж усіх років незалежності перешкождали регіональні відмінності. Тому знайти

оптимальне співвідношення загальнонаціональних та регіональних інтересів у межах державної етнополітики політичній еліті України тривалий час не вдавалося [19].

В. Явір, розкриваючи етнополітичні причини гібридної війни на сході України, розглядає нав'язану ззовні ідею федералізму і підтриману у 2014 році владою та частиною населення Луганської та Донецької областей як технологію сепаратизму в Україні.

На думку дослідниці, поняття «федералізм» завдяки російським політтехнологам перетворилося на синонім сепаратизму. Автор досліджує процес дискредитації поняття «федералізм», котрий розпочався набагато раніше етнополітичного конфлікту й гібридної війни України з Росією та її терористичними формуваннями на території Донецької та Луганської областей.

Прояви сепаратизму, що спалахнули в Україні в 2014 році після Революції гідності й оформилися в анексію Автономної Республіки Крим, збройний етнополітичний конфлікт на сході України, формування невизнаних квазідержавних утворень «ЛНР» та «ДНР», наразі стали реаліями етнополітичного процесу й великою мірою впливають на етнополітичний розвиток України. Передумовами сепаратизму стали етнополітичний та етнокультурний розкол України на схід та захід, несприйняття правої, проукраїнської, проєвропейської влади країни після повалення попередньої проросійської, що уособлювала Південно-Східний регіон, невважена регіональна етнонаціональна політика, яка в окремих регіонах істотно відрізнялася від загальнонаціональної політики й утілювалася за допомогою суперечливих механізмів і практик. Вони суперечили суті й змісту обраного

етнонаціонального вектора розвитку України як європейської держави, котра гарантує захист та розвиток на рівних засадах усім етноспільнотам, і з часом навіть дали підстави стверджувати, що федералізація може бути розв'язанням проблеми етнополітичного розколу України [204].

Однак федералізацію в Україні як форму територіального устрою, яка враховує регіональні, культурні, історичні відмінності, було повністю дискредитовано протягом 2014–2015 років. Федералізм став синонімом сепаратизму та дезінтеграції України. Фактично процес дискредитації федералізму розпочався набагато раніше етнополітичного конфлікту, гібридної війни України з Росією та її маріонетковими терористичними формуваннями на території Донецької та Луганської областей. Попередня влада багато років готувала ґрунт для федералізації України. Представники Партії регіонів, як зауважує К. Вітман, не були налаштовані на пошук компромісів у межах етнополітики [19]. Свого часу великого розголосу набула стаття колишнього депутата від Партії регіонів В. Колесніченка в офіційному виданні «Федеративная Украина – безальтернативная альтернатива развития украинского государства» (2009), у якій було викладено проект федералізації України. Сам автор проекту після повалення режиму В. Януковича втік до Криму, побоюючись звинувачень у сепаратизмі, але й там не зміг закріпитися в політиці.

У проекті федералізації України В. Колесніченко стверджував, що тільки федералізація дасть змогу зберегти територіальну цілісність, закріпити політичну та етнополітичну стабільність, подолати відцентрові регіональні тенденції й назавжди зняти з порядку

денного проблему етнокультурних відмінностей між регіонами в Україні. Каменем спотикання автор називав мовне питання, пропонуючи для таких регіонів, як Донбас, Крим, Закарпаття, запровадити двомовність. Політик посилався на приклади успішних європейських держав (Бельгії, Швейцарії), які за допомогою федеративного державного устрою подолали внутрішні розбіжності у своїх адміністративно-територіальних утвореннях, що дало можливість вільно розвивати регіональні особливості кожного з них. Партія регіонів пропонувала не копіювати моделі федерального устрою інших країн, а сформувавши нову модель, засновану на «гнучкому об'єднанні принципів федералізму, територіальної та культурнонаціональної автономії. Ними могли б стати самоврядні регіони, краї або землі, у складі яких утворювалися б національні райони» [204]. Невідомо, наскільки життєздатним виявився б цей самобутній устрій, що поєднував непоєднуване – екстериторіальну (культурну) автономію й територіальну, й наскільки близьким до втілення в Україні він був, але Російська Федерація дуже вітала цю ініціативу.

Участь Російської Федерації в етнополітичному конфлікті з Україною базувалася саме на територіальних та етнополітичних претензіях до української держави. Протягом усіх років незалежності України Росія намагалася поставити під сумнів належність АР Крим до складу України, зберегти свою присутність на півострові (у вигляді Чорноморського флоту РФ) і посилити етнокультурний вплив на місцеве населення. Діяльність проросійських організацій, партій, розповсюдження російської культурної продукції в Криму фінансувалися Російською Федерацією через

бізнесменів та різноманітні фонди й створювали ілюзію етнокультурної належності півострова до Росії. Це відіграло ключову роль у безкровній та безконфліктній анексії Криму. Російські телеканали повідомляли про утиски етнокультурних, політичних прав росіян та російськомовних українців на Сході та Півдні України й мобілізували населення цих регіонів до участі в сепаратизації та акціях непокори владі Києва [204].

Федералізм як нав'язаний етнополітичний сценарій не спрацював уже не вперше. Фактично федералізм був етнополітичною технологією дезінтеграції України – спочатку безкровною, безконфліктною й тривалою, однак це не змінює його етнополітичного призначення в зовнішній етнополітиці Росії, яка завжди характеризувалася імперськими амбіціями, агресією, експансією та нав'язуванням власного сценарію розвитку сусіднім пострадянським державам. Оскільки федералізм не спрацював на етапі мирної співпраці двох держав, Російська Федерація вдалася до сепаратизму як брутальнішої та, на її погляд, дієвішої технології дезінтеграції України.

Юридичною енциклопедією сепаратизм визначається як політичний рух, спрямований на відокремлення від держави частини її території та населення. Породжується сепаратизм суперечностями між центральною владою держави та виразниками ідей сепаратизму – політичними партіями, громадськими та релігійними організаціями етнічних меншин, політичними структурами окремих регіонів [202, с. 469–470.]. Підґрунтям сепаратизму, зокрема в Україні, є: неоднорідність, строкатість складу (національного, релігійного, соціального) населення країни; нерівномірність соціального, економічного,

екологічного, культурного, зокрема мовного, розвитку окремих регіонів, що породжує сподівання тих чи тих спільнот на самозбереження та поліпшення умов існування або, навпаки, прагнення монополізувати привілейоване становище, щоб не поділяти його з іншими спільнотами; помилки, прорахунки, зловживання центральної влади, які погіршують становище окремих етнічних або конфесійних спільнот (непоодинокі випадки, коли роль цього чинника з пропагандистською метою штучно перебільшується лідерами сепаратизму); вплив певних держав і міжнародних терористичних організацій з метою підпорядкування та експлуатації ресурсів і населення відокремлених регіонів. Сепаратизм здебільшого спрямований на унезалежнення частини території суверенної держави, рідше – на приєднання її до складу іншої держави, що в науковій термінології має назву «іредентизм».

«ЛНР», «ДНР» та населення, котре підтримує ці терористичні угруповання, схилилися до *іредентизму*, сподіваючись на приєднання територій Донецької та Луганської областей до Російської Федерації за аналогією з Автономною Республікою Крим. Однак міжнародні санкції, накладені на Росію за порушення норм міжнародного права та вторгнення в суверенну державу, змусили її відмовитися від такого сценарію дезінтеграції України. Проект «Новоросія» провалився: Російській Федерації не вдалося схилити до сепаратизації та протидії владі Києва більшість областей, що традиційно вважалися проросійськи налаштованими.

Колишній народний депутат О. Царьов, котрий перейшов на бік сепаратистських утворень і очолив рух

«Новоросія», у травні 2014 року заявив про формування «Республіки Новоросія», у якій анонсував участь 8 областей України – Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Донецької, Луганської, Харківської та Дніпропетровської. Однак «Новоросія» не змогла поширити свій вплив навіть на територію Донецької та Луганської областей. Не в останню чергу завдяки спротиву місцевого населення, яке побачило, що означає сепаратистська окупація, а не лише завдяки найтривалішій в історії України антитерористичній операції. Тому О. Царьов у травні 2015 року повідомив, що діяльність структур «Новоросії» заморожена, оскільки вона не вписується в план мирного врегулювання конфлікту на Сході України [155]. Один із лідерів російського опозиційного руху Б. Немцов заявляв, що сепаратистський проект «Новоросія» закритий, бо жодна з цілей, означених Президентом РФ, не досягнута [194].

Експерти не однастайні у висновках щодо того, якою була справжня мета проекту «Новоросія». Навряд чи це створення невизнаної буферної держави на кордоні України з Росією з метою запобігання поширенню етнополітичної нестабільності, кольорової революції на територію РФ. Найпевніше, головним завданням було залякування Києва й схилення української влади до федеративного устрою, а відтак послаблення України, відмова від європейської інтеграції, демократичного шляху розвитку. Ось чому федералізм у нашій державі став синонімом сепаратизму, оскільки він застосовувався як технологія тиску на Україну, технологія дезінтеграції й, зрештою, технологія гібридної війни.

Так званий план В. Путіна під назвою «Комплекс заходів із реалізації Мінського протоколу від 5 вересня 2014 року щодо врегулювання конфлікту на Південному Сході України», що був переданий канцлеру Німеччини А. Меркель і Президенту Франції Ф. Олланду, передбачав, зокрема, надання «ДНР» і «ЛНР» статусу автономії в межах адміністративних кордонів Луганської та Донецької областей; гарантії конституційної реформи України, що передбачає децентралізацію й федералізацію та створення Донецької та Луганської автономних областей (або республік). Документ було також надіслано до Києва, однак Президент України повідомив Президенту РФ про неприйнятність для України такого варіанта врегулювання, вважаючи його спробою дестабілізувати ситуацію.

Саме тому Президент України щоразу відповідає на пропозиції Росії категоричною відмовою від федералізації, оскільки конституційна більшість бачить Україну унітарною. Соціологічні опитування підтверджують цю тенденцію. Уже в травні 2014 року, через два місяці після початку процесу дезінтеграції України (анексії Криму та сепаратизації Сходу), абсолютна більшість українців (73,4%) висловили підтримку нинішній унітарній моделі територіального устрою України. На користь федеративного устрою висловилося всього 15,8% опитаних [126]. Позитивним чинником є те, що влада України впродовж усього періоду протистояння сепаратизму брала до уваги думку українців та висловлювала готовність провести референдум з питання державного устрою України.

Закінчуючи дослідження, В. Явір робить висновок, що Україна поки що не перемогла в етнополітичному

конфлікті з Росією, який супроводжується анексією, сепаратизацією, примусовими спробами федералізації, але вистояла, консолідувалася й об'єдналася в монолітну політичну поліетнічну націю, яку вже не зможуть розколоти жодні етнокультурні регіональні відмінності. Конфлікт на сході України за участю РФ об'єднав Україну в справжню унітарну державу, котра не потребує федералізму для вирішення суперечностей, адже майже всі вони були нівельовані боротьбою зі спільним ворогом. Гасла «Україна понад усе!», «Україна єдина, неподільна!» ознаменували подолання багаторічного етнополітичного розколу на схід та захід і об'єднали представників усіх національностей, носіїв усіх мов навколо спільної громадянської мети – захисту Батьківщини [204].

Таким чином, у цьому підрозділі дослідження нами було визначено та схарактеризовано макро-, мезочинники війни в Донбасі та абераційної соціалізації особистості в її умовах – соціальні, економічні, етнополітичні.

До соціальних чинників розгортання війни та абераційної соціалізації особистості на сході України ми відносимо соціальне розшарування суспільства та соціальну нерівність.

До економічних чинників – нереформовану економіку та її залежність від Росії, а саме – бюджетні та квазібюджетні дисбаланси, високий рівень податкового навантаження, приховування дефіциту бюджету, присутність російського капіталу на банківському ринку України, нарощування загальних обсягів зовнішнього боргу України перед Росією, транзитна та енергетична залежність України та ін.

Етнополітичними чинниками війни та абераційної соціалізації стали етнополітичний розкол України на схід та захід, використання федералізму як етнополітичної технології дезінтеграції України, злочинна регіональна етнонаціональна політика, яка в окремих регіонах істотно відрізнялася від загальнонаціональної політики й утілювалася за допомогою суперечливих механізмів і практик.

Подальше наше дослідження буде присвячено визначенню й розкриттю індивідуально-психологічних чинників абераційної соціалізації особистості на сході України в умовах гібридної війни на Донбасі.

2.4. Індивідуально-психологічні чинники абераційної соціалізації особистості в умовах гібридної війни на Донбасі

У підрозділах 2.2 та 2.3 монографії, узявши за основу визначення поняття соціалізації А. Мудриком як безперервного процесу **розвитку і самозміни** людини у взаємодії зі стихійними, відносно спрямованими й цілеспрямованими **соціальними умовами і чинниками** на всіх вікових етапах [114, с. 5–6], нами було визначено ієрархію чинників, що призвели до абераційної соціалізації частини населення, зокрема дітей і молоді сходу України, внаслідок гібридної війни проти українців: **1) соціальні макро-, мезочинники** (на рівні держави, регіону); **2) соціальні мікрочинники** (на рівні сім'ї та найближчого соціального оточення); **3) індивідуально-психологічні чинники** (на рівні індивідуальних психофізіологічних та психологічних характеристик особистості); обґрунтовано й охарактеризовано перші два рівні соціальних чинників

абераційної соціалізації особистості в умовах гібридної війни. Зокрема, на **макро-, мезорівнях** рівнях було виділено й охарактеризовано **3 групи чинників** абераційної соціалізації особистості: **соціальні** (соціальне розшарування суспільства та соціальна нерівність); **економічні** (нереформована економіка та її залежність від Росії, високий рівень податкового навантаження, приховування дефіциту бюджету, присутність російського капіталу на банківському ринку України, нарощування загальних обсягів зовнішнього боргу України перед Росією, транзитна та енергетична залежність України); **етнополітичні** (етнополітичний розкол України на схід та захід, використання федералізму як етнополітичної технології дезінтеграції України, злочинна регіональна етнонаціональна політика) [65].

Тому логічним продовженням нашого дослідження стало визначення й характеристика **індивідуально-психологічних чинників** абераційної соціалізації особистості в умовах гібридної війни на сході України.

Основоположними для досягнення цієї мети стали наукові праці, присвячені розкриттю: процесу соціалізації під впливом різних груп чинників (О. Вдовиченко, Д. Виговський, І. Зверева, К. Ігошев, О. Караман, І. Козубовська, Н. Крейдун, Н. Максимова, А. Міллер, А. Мудрик, В. Оржеховська, С. Савченко, М. Фіцула та ін.); індивідуально-психологічних механізмів і особливостей процесу соціалізації особистості на різних вікових етапах (Л. Виготський, К. Платонов, С. Масименко, Н. Максимова, А. Мудрик, М. Шевандрин, М. Фіцула та ін.); індивідуально-психологічних характеристик дітей і молоді, що стали жертвами гібридної війни на Донбасі (Н. Волинець,

Е. Дирегров, О. Караман, В. Курило, К. Левченко, Л. Мельник, В. Панок, С. Патрік, О. Радзієвська, С. Савченко, І. Трубавіна та ін.); феномену гібридної війни, механізмів впливу її інформаційно-психологічного складника на процес соціалізації особистості (Ю. Бабенко, А. Дубина, В. Гурковський, Н. Марута, М. Маркова, С. Савченко, О. Сасенко та ін.).

У підрозділі 2.3 було зазначено, що від самого початку війни і перед науковцями, і перед пересічними громадянами постало питання: *чому в одному й тому ж соціальному й інформаційному просторі на сході України, штучно створеному Російською Федерацією, жертвою абераційної соціалізації внаслідок гібридної війни стало не все, а лише частина населення Донбасу? І чому інша частина населення не стала об'єктом інформаційного-психологічного впливу ворога і залишилася вірною Батьківщині навіть ціною втрати житла, сімейних зв'язків, роботи?* На наш погляд, відповідь криється саме в індивідуально-психологічних особливостях людини, що разом із соціальними чинниками, впливають на перебіг процесу соціалізації.

Не вдаючись до довготривалої в історії дискусії щодо співвідношення біологічного й соціального в становленні особистості, можна науково констатувати, що людина володіє певними індивідуальними (психофізіологічними) й психологічними якостями, які при взаємодії з певними соціальними чинниками можуть проявитися як позитивна або негативна соціальна поведінка з точки зору конкретного суспільства. Не тільки біологи, а й психологи (Ш. Ауербах, В. Мясіщев, А. Леонт'єв, К. Платонов та ін.) доволі ґрунтовно виявили залежність соціальної поведінки людей від психофізіологічних процесів, що відбуваються в

організмі людини, а також механізми впливу одних і тих же соціальних чинників на різні типи психофізіологічної організації людей. В історії відомо чимало випадків, коли однакові соціальні умови одних людей штовхали до злочину, а інших – до героїства тільки тому, що кожна людина має власну генетичну організацію, неповторний індивідуальний спосіб реагування на соціальний вплив середовища. Під час активних військових дій та захоплення частини територій сходу України не важко було помітити, що одні й ті ж самі соціальні ситуації по-різному сприймалися й переживалися різними людьми, навіть одного віку, однієї референтної групи, сім'ї. Отже, різні особистості можуть виносити з об'єктивно однакових соціальних ситуацій різний соціальний досвід [6; 135].

Тому, визначаючи індивідуально-психологічні чинники абераційної соціалізації особистості, вслід за відомими вченими (І. Васильківська, О. Вдовиченко, Д. Виговський, І. Зверева, К. Ігошев, І. Козубовська, Н. Крейдун, А. Лігоцький, С. Масименко, Н. Максимова, А. Міллер, Л. Міщик, А. Мудрик, В. Оржеховська, М. Фіцула та ін.) умовно розподілимо їх на **індивідуальні** й **психологічні** та спробуємо охарактеризувати їхній прояв в умовах війни та інформаційної агресії на сході України.

До **індивідуальних чинників** соціалізації (зокрема абераційної) відносимо **психічні** та **фізіологічні** особливості особистості. **Психічна індивідуальність особистості** – це неповторна своєрідність психіки кожної людини, динамічне поєднання *психічних процесів* (відчуття, сприймання, уявлення, пам'ять, мислення, уява, увага, воля), *станів* (емоційні – настрої, афекти, тривога; вольові – рішучість, розгубленість; пізнавальні

– зосередженість, замисленість тощо) і *властивостей* (темперамент, характер, здібності, світогляд, знання, переконання) особистості.

Між психічними процесами, станами і властивостями особистості існують міцні прямі і зворотні зв'язки. Так, психічний стан людини впливає на перебіг психічних процесів. Він може перетворюватися на властивість особистості, яка, у свою чергу, зумовлює виникнення певного стану. У сукупності психічні процеси, стани і властивості особистості формують психологічний потенціал особистості й зумовлюють рівень успішності соціалізації [99].

Фізіологічні властивості людини (розвиток центрально-нервової, опорно-рухової, сенсорної та ін. систем, характер обміну речовин і енергії тощо) також впливають на процес соціалізації та індивідуальний розвиток особистості на різних стадіях онтогенезу. Знання закономірностей перебігу фізіологічних процесів дає змогу передбачати їх зміни за різних соціальних умов життєдіяльності та відкриває можливість втручатися в перебіг фізіологічних процесів у бажаному напрямку [185].

Психологічні особливості соціалізації пов'язуємо з характеристиками особистості на всіх її структурних рівнях. Структура особистості – це перш за все психологічне поняття. Ніхто, мабуть, не сумнівається в тому, що будь-яка особистість уявляє собою самокеровану біосоціальну систему найвищої складності, та що елементи (підструктури) особистості взаємодіють між собою на психологічному рівні.

Наразі в психології представлено низку ґрунтовних структур особистості, що використовуються для дослідження різних категорій людей. Авторами

найрозповсюдженіших структур є Ю. Антонян, А. Герцензон, В. Кудрявцев, А. Сахаров, А. Яковлева, А. Пастушеня, К. Платонов, В. Поздняков, Н. Рейнвальд, З. Фрейд та інші. Ураховуючи специфічність об'єкту нашого подальшого дослідження – діти і молодь, що стали жертвою гібридної війни на Донбасі, нами було обрано структуру особистості, розроблену М. Шевандриним та представлену п'ятьома основними сферами:

1. *Потребнісно-мотиваційна сфера* – потреби, мотиви, спрямованість особистості (система установок, ціннісних орієнтацій і установок);

2. *Когнітивно-пізнавальна сфера* – система знань та особливості протікання пізнавальних процесів (сприйняття, увага, пам'ять, мислення).

3. *Морально-вольова сфера* – морально-етичні та правові норми, совість, переконання, гуманність, емоційно-вольові стани, переживання, ставлення до навколишнього світу, до власних дій.

4. *Сфера міжособистісних стосунків* – міжособистісні взаємодії, стосунки, соціальний статус.

5. *Активно-практична (творча) сфера* – уміння і навички, сфера діяльності [196, с. 7–8].

Отже, особистість – це складна соціально зумовлена динамічна єдність індивідуальних і психологічних якостей людини, що є основою і вектором її соціалізації протягом життя під впливом соціальних макро-, мезо-, мікрочинників.

Також відомо, що в процесі соціалізації особистість стикається з численними об'єктивними й суб'єктивними *ризиками*, що стають перепорою для досягнення гармонії з оточенням та особистісного

вдосконалення та перетворюють людину на жертву несприятливих умов соціалізації [114].

У попередніх підрозділах нами було встановлено, що найбільше таких *ризиків* виділяють на етапі соціалізації дитини, де провідними механізмами соціального розвитку виступають: *імпринтинг* (фіксування на рецепторному й підсвідомому рівнях особливостей життєво важливих об'єктів), *наслідування* (слідування певному прикладу, зразку), *імітація* (усвідомлені спроби дитини копіювати і наслідувати поведінку дорослих і друзів); *ідентифікація* (засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як власних); *почуття сорому і провини* (негативні механізми соціалізації, що забороняють і придушують деякі моделі поведінки) [114–116].

Крім того, дитячий вік є найбільш сенситивним до процесу віктимізації, адже потерпає декілька кризових моментів, під час яких психіка дитини дуже рухлива і схильна до будь-яких новоутворень у структурі особистості – позитивних або негативних [25; 187].

Отже, вектор соціалізації молодої людини (просоціальної, асоціальної, десоціальної або *абераційної*) залежить від особливостей взаємодії макро-, мезо-, мікрочинників та індивідуально-психологічних характеристик особистості на певному віковому етапі. І віктимогенність соціуму на макро-, мезо-, мікрорівнях об'єктивно зумовлюють появу цілих віктимних категорій дітей, підлітків, юнаків тільки тому, що вони мають індивідуально-психологічну схильність до віктимізації.

Так, дослідження й аналіз поведінки дітей і молоді в зоні конфлікту дозволили нам узагальнити їхні індивідуально-психологічні характеристики, що стали

чинниками і, водночас, наслідками абераційної соціалізації:

– **на індивідуальному рівні:** чергування стабільних і критичних *станів* різних фізіологічних систем, передусім нервової (роздратованість, неслухняність, капризи, бунт, конфлікт з дорослими, упертість, негативізм, придушені настрої, афекти, тривога, розгубленість та ін.); *психічних процесів* (легке сприймання спотвореної інформації, помилкові, хибні уявлення і переконання; некритичне мислення тощо), *психічних властивостей* (загострення певних рис темпераменту; акцентуації характеру; викривлені світогляд, знання, переконання), *механізмів соціального розвитку* (слідування негативному прикладу, зразку; копіювання і наслідування поведінки дорослих і друзів; засвоєння поведінки, соціальних цінностей і норм батьків як власних; придушення деяких моделей поведінки та ін.) тощо;

– **на психологічному рівні:** відхилення на всіх структурних рівнях особистості, спричинені гібридною війною: *потребнісно-мотиваційній* (відсутність цілей у житті та можливостей прогнозувати майбутнє, мотивів суспільно корисної діяльності, невизначеність життєвих цінностей та перекручення сенсу життя, утрата самоідентичності тощо); *когнітивно-пізнавальній* (порушення уваги, сприйняття (неуважність до оточення, відсутність чуйності до людей), пам'яті (забудькуватість, безвідповідальність), розумових здібностей (інтелектуальна нерозвиненість, недалекоглядність, поверховість міркувань, нелогічність у вчинках); некритичність мислення, бідність уяви, когнітивний дисонанс, неуспішність у навчанні та ін.);

морально-вольовій (хибні, ірраціональні уявлення про норми моралі та права, нераціональна оцінка ситуації, неспроможність самостійного прийняття та виконання рішення, агресивність, жорстокість, психічна нестійкість, афективна збудливість; відчуття незахищеності, побоювання відторгнення (ідентифікації ворогом), злість та пошук «зовнішнього ворога», стан жертви, низька самооцінка, почуття провини тощо); *міжособистісній* (утрата сімейних зв'язків, зв'язків з друзями та родичами на ґрунті ідеологічних розбіжностей та переміщення, реакція емансипації (прагнення звільнитися від встановлених правил, законів, звичаїв), групування на ґрунті злочинної романтики, реакція імітації (наслідування певної особи або образу героїв, створеного злочинною пропагандою); невміння аргументовано доводити свою думку, досягати взаєморозуміння, конструктивно вирішувати конфлікти, просити на допомогу, протистояти тиску групи та маніпуляціям тощо); *активно-практичній (творчій)* (відсутність улюбленої справи та зацікавленості в діяльності, поповнення злочинних терористичних угруповань через зруйновану економіку та відсутність робочих місць, прагнення отримання легкої наживи від незаконної діяльності та ін.) [146; 162; 174].

Отже, з дітьми та молоддю більш-менш усе зрозуміло: вони стали легкою жертвою інформаційно-психологічного впливу внаслідок несформованості психічних і фізіологічних властивостей та нерозвиненості особистості на всіх структурних рівнях, а також специфічних психічних механізмів засвоєння дійсності.

А що сталося з дорослим населенням, психофізіологічні та особистісні якості яких уже

сформовані? Чому люди однієї вікової категорії по-різному відреагували на одні і ті ж самі прояви військової та інформаційно-психологічної агресії: одні не сприйняли окупації, почали всіма доступними способами протидіяти ворогу, а інші – стали на бік ворога й навіть готові були фізично знищувати своїх співгромадян (друзів, колег, членів сім'ї)? Спробуємо розібратися.

Не секрет, що традиційно в кожному суспільстві (державі), навіть за умови сталого розвитку, на макро-, мезо- рівнях створюються спеціальні умови, соціальні та державні інститути для цілеспрямованого отримання бажаних результатів соціалізації – заклади дошкільної, загальної середньої, вищої освіти, різнопрофільні соціальні інститути, ЗМІ тощо. Вони, як правило, формують масову та індивідуальну свідомість за допомогою різних *прогресивних засобів* – освіти, виховання, соціальної та психологічної підтримки тощо. Проте, в історії розвитку кожного суспільства завжди також цілеспрямовано розроблялися *регресивні засоби* впливу на масову та індивідуальну свідомість – засоби інформаційно-психологічного впливу – з метою «модифікації» поведінки людей. Серед них – маніпуляція, масове навіювання, гіпноз, дезінформація, обман, замовчування, перекручування фактів, поширення чуток і міфів, «промивання» мізків, «обдурення», здійснювані з метою забезпечення лояльності, формування типової особистості, зручної для управління правлячою меншістю. Так, наприклад, в умовах тоталітаризму соціалізація, крім того, забезпечується шляхом глобального стеження за людьми, психологічного впливу, навіювання чи страху покарання за відхилення від прийнятих стандартів,

остракізму за інакомислення, психічного насильства, включаючи і використання психогенного, психотропного впливу тощо.

Але соціалізація – не пасивний процес пристосування особистості до соціального середовища, а активний процес взаємодії особистості і середовища, за якої відбувається не лише **засвоєння** соціальних норм, досвіду, цінностей, ролей, зв'язків, зразків поведінки тощо, а потім їх **відтворення** в процесі життєдіяльності (Г. Андреєва), а й **перетворення** соціальної дійсності (створення нового в соціальному середовищі) і самого себе, внаслідок чого відбувається прогрес суспільства та просоціальна самореалізація особистості (С. Савченко).

За думкою вчених у процесі успішної соціалізації та саморозвитку важливу роль відіграють **установки**, під якими у психології розуміють цілісний стан особистості, вироблена на основі досвіду готовність стійко реагувати на передбачувані об'єкти чи ситуації, вибіркова активність, спрямована на задоволення потреби. Установка особистості свідчить про її готовність діяти певним способом, що зумовлює швидкість її реагування на ситуацію та деякі ілюзії сприймання. Важливою формою установки є соціальна установка – **атитюд** (англ. attitude – ставлення, установка) – внутрішній стан готовності людини до дії, що передує поведінці.

Тому кожна особистість в залежності від рівня сформованості соціальних установок має свій шлях у соціалізації. Зовнішні обставини або зовнішні чинники соціалізації впливають на цей процес тією мірою, наскільки їм дозволяє впливати внутрішній чинник – сама індивідуальність людини і ступінь її розвитку. Можна навести багато прикладів, коли певні люди

незалежно від обставин, які склалися в їхньому житті, усе ж таки залишається самими собою і не змінювали своїх переконань у той чи інший бік, йшли своїм шляхом. Прикладів безліч – дисиденти (політв'язні, письменники, священики) – часів тоталітарних режимів.

На наш погляд, віктимізація значної частини населення й окремої особистості в умовах гібридної війни залежала не тільки від різних соціальних та індивідуально-психологічних чинників, описаних нами вище, а й від ступеня психологічного розвитку особистості, в основі якого лежить рівень психологічної стійкості, гнучкості, розвитку рефлексії та саморегуляції, наявності ціннісних орієнтацій і установок, а також ступеня розвиненості екстернальності (схильності людини зумовлювати те, що відбувається з нею, виключно дією зовнішніх обставин) та інтернальності (схильності й готовності приймати відповідальність за своє життя, поведінку та вчинки на самого себе).

Психологічна наука гласить: людина з низьким ступенем психологічної стійкості, зі слаборозвиненою рефлексією та розвиненою екстернальністю може стати жертвою *індукування* – прямого навіювання, при якому вона перетворюється в істоту, якою можна управляти й маніпулювати аж до здійснення злочинів в ім'я якогось «вождя» або штучно створеної ідеї [114].

Цими індивідуально-психологічними характеристиками частини населення Донбасу й скористувався ворог, розгорнувши *інформаційно-психологічну війну* на сході України ще задовго до військового вторгнення.

За думкою відомих дослідників гібридної війни Ю. Бабенка, В. Гурковського, А. Дубіни,

Р. Колеснікової, В. Курила, С. Савченка, О. Саєнка та ін., *інформаційно-психологічна війна (ІПВ)* – це цілеспрямоване широкомасштабне оперування здоровим глуздом суб'єктів, вплив на свідомість інформаційно-психологічними засобами, який викликає трансформацію психіки, зміну системи цінностей, установок, поглядів, думок, відносин, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку [38; 48; 74; 86; 164].

Так, В. Гурковський [38], досліджуючи технології інформаційно-психологічної війни в умовах російської агресії, зазначає, що Кремль ще з 2008 року розпочав пропагандистську підготовку до агресії проти України. У пресі, на телебаченні, в Інтернеті реалізовувалися пропагандистські кампанії і спеціальні інформаційні операції. Ідеологічним підґрунтям російської пропаганди стала концепція «русского мира», сформульована ще в 1970-х роках у середовищі московської ліберальної інтелігенції (з кола М. Гефтера) й підхоплена у 2010-х патріархом РПЦ Кирилом (В. Гундяєвим).

У 2009 році за результатами другої «газової війни» Росія сформувала потужний інструмент тиску на Україну в енергетичній сфері, створила можливості для фінансового знекровлення її економіки. Водночас доводилася неспроможність українських еліт управляти незалежною державою, акцентувалося на їх корумпованості, нездатності до компромісів тощо. Російське суспільство інфікувалося ідеями великодержавного шовінізму, імперства, неповноцінності інших народів порівняно з «найдуховнішим у світі» російським народом, православного фундаменталізму, російського фашизму

тощо. Відтоді російська пропаганда почала широко використовувати як канали доведення інформації засоби масової комунікації, культурно-розважальну індустрію: кінематограф, шоу-бізнес.

Згодом, у січні 2013 року традиційні методи ведення війни Кремль відсунув на другий план. Саме тоді начальник Генерального штабу ЗС, перший заступник Міністра оборони Росії генерал-полковник В. Герасимов, на спеціальній військово-науковій конференції Академії військових наук публічно заявив: «Пріоритетом сучасної війни стає дистанційний безконтактний вплив на супротивника», «Традиційна глибина військових дій замінюється інформаційним впливом на всю територію противника», на перший план висуваються нові методи інформаційного впливу та технології «керованого хаосу» [38].

Наразі особливістю інформаційно-психологічної війни, що продовжує РФ проти України, є закріплення у свідомості мас поняття, що окуповані частини України перебувають під повним керуванням Кремля, з новими інформаційними правилами і вже «неукраїнськими законами». У зв'язку з цим російські інформаційні агентства намагаються здійснювати вплив як на підконтрольні регіони, так і на основну аудиторію України. При цьому більшість повідомлень у російському інформаційному потоці спрямовано на пересічних українців [38].

Аналізуючи праці відомих дослідників Д. Прокоф'єва та Ю. Бабенка, В. Гуровський відзначає, що інформаційно-психологічна війна спрямована на отримання переваги над супротивником за допомогою:

– руйнації, модифікації або спотворення інформації, несанкціонованого проникнення в інформаційні системи супротивника;

– заходів пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічній та емоційній сферах.

Отже, інформаційно-психологічна війна – це цілеспрямоване широкомасштабне оперування здоровим глуздом суб'єктів, знищення, модифікація, нав'язування і блокування носіїв здорового глузду інформаційними методами. Руйнування, яких завдають такі війни суспільній психології, свідомості людини, за масштабами й значенням цілком сумірні, а часом і перевищують наслідки збройних війн [38].

А. Дубіна відзначає, що *мішенню* інформаційно-психологічної війни є:

1) самоідентифікація особистості, її соціальна і рольова ідентифікація, що задають загальну інтенціональність окремої особистості і суспільства в цілому;

2) самоусвідомлення як усвідомлення особистістю власної самобутності, так і самобутності спільноти в соціумі, які відображені в культурних традиціях, віруваннях, менталітеті, зазначені в мові;

3) базові цінності людини, що лежать в основі її оцінок і суджень [48].

Н. Марута, М. Маркова обґрунтовують тезу про те, що знаючи головні характеристики відповідної спільноти, починаючи від віково-демографічних і закінчуючи соціоекономічними, визначивши пануючі психотипи, розуміючи менталітет, на базі певних технологій можна активно впливати на цільову групу, модифікувати суспільну свідомість і формувати громадську думку і, у відповідності до цілей,

провокувати, спонукати, збурювати до певних дій, або дезорієнтувати і дезінтегрувати як окремі соціальні групи, так і цілі народи.

Учені доводять, що *основою ІПВ* є маніпулятивний вплив на масову свідомість, мета якого полягає у:

1) внесенні у суспільну та індивідуальну свідомість ворожих, шкідливих ідей та поглядів;

2) дезорієнтації та дезінформації мас;

3) послабленні певних переконань, устоїв;

4) залякуванні свого народу образом ворога;

5) залякуванні супротивника своєю могутністю;

6) нарешті, забезпечення ринку збуту для своєї економіки (у цьому випадку ІПВ стає складовою частиною конкурентної боротьби) [103; 104, с. 21–28; 105].

Як уже зазначалося вище, не всі люди стають об'єктом інформаційно-психологічного впливу, а тільки люди з низьким рівнем розвитку психологічної стійкості, критичного мислення та установок. Тому, як зазначає М. Маркова, інформаційно-психологічний вплив на населення спрямований на **емоційну сферу свідомості**. У ньому функціонують тільки сприйняття і запам'ятовування, мислення майже не здійснюється. Тому об'єкт впливу або приймає готові установки, або не приймає, приймає цілком або частково. Інформаційно-психологічний вплив на емоційну сферу свідомості включає нецілеспрямоване сприйняття і запам'ятовування і характеризується різко зниженим рівнем усвідомлення змісту впливу. Осмислення отриманої інформації відбувається пізніше, при більш високій пізнавальній активності об'єкта. Саме на це була розрахована масована антиукраїнська істерія російських засобів масової інформації.

Головним же завданням інформаційно-психологічного впливу є зміна установок особистості. Для цього в ході гібридної війни усе, що сьогодні поширюється російськими засобами масової інформації на території України, особливо у східних областях, є відвертим перекручуванням картини дійсності.

Механізм інформаційно-психологічного впливу ґрунтується на маніпуляції свідомістю мас і внесенням у свідомість цілеспрямованої дезінформації.

Маніпуляція свідомістю – це своєрідне панування над духовним станом людей, управління ним шляхом навіювання людям відповідних стереотипів мислення, вигідних терористам. За допомогою маніпуляції можна міняти життєві установки людей в потрібному напрямі. При цьому виділяється три рівні дії.

Перший рівень – посилення існуючих у свідомості людей потрібних установок, ідеалів, цінностей, норм. Закріплення цих елементів свідомості у світогляді й життєвих установках.

Другий рівень пов'язаний з незначними змінами поглядів на ту або іншу подію, процес, факт, що також впливає на політичну позицію і емоційне відношення до конкретного явища.

Третій рівень – корінна, кардинальна зміна життєвих установок на основі повідомлення драматичних, незвичайних нових даних, відомостей.

Маніпулювання як важливий елемент механізму інформаційно-психологічного впливу містить ряд компонентів: подачу «потрібної» в даний момент, частенько грубо сфабрикованої інформації; умисне приховування істинної, дійсної інформації; забезпечення інформаційного переваження (у руслі офіційних

поглядів), що утрудняє можливість простій людині розібратися в істинному стані справи.

У людини ж високим рівнем розвитку установок включаються механізми психологічного захисту від негативного впливу інформації, що забезпечують інформаційно-психологічну безпеку особистості [74].

Серед таких механізмів М. Маркова, називає «блокування», «відхід», «управління», «вигнання» або «ігнорування».

Так, при «блокуванні» спрацьовують психологічні бар'єри та автоматична огорожа психіки від зовнішнього негативного інформаційного впливу. Діями психіки, що виконуються при «блокуванні» є: критичне сприйняття інформації, емоційне відчуження інформації, «психологічні бар'єри» (приниження джерела інформації, внутрішнє осміяння, розвінчання авторитету, несерйозне сприйняття інформації, недовіра, настороженість, неуважність, відволікання і перемикання уваги на інші об'єкти, не пов'язані з вмістом інформаційного впливу тощо). При спрацьовуванні механізму «відходу» відбувається збільшення дистанції, переривання контакту, вихід за межі досяжності інформаційного впливу. «Управління» виражається в контролі над процесом інформаційного впливу (відключення певних каналів ЗМІ (дратівного каналу телебачення, вихід з Інтернету тощо), відмова від перегляду (прослуховування) конкретних телерадіопрограм) відмова від читання деяких газет, статей, рубрик тощо; вихід, під різними приводами, з масових видовищних заходів: театру, концертного залу, кінотеатру тощо, мітингів, зборів та ін. [103].

Отже, в арсеналі сучасної людини існують різноманітні способи протидії ІПВ, серед яких

максимально простими є критичне осмислення інформації, формування навичок позитивного мислення, інтелектуальна і фізична активність, перенесення акценту уваги на близьких і родинну взаємодію, навички спілкування з природою та самим собою без додаткових засобів інформаційного впливу.

Таким чином, гібридна війна на сході України породила новий різновид соціалізації людини – абераційну соціалізацію, що трактується як негативна, хибна, спотворена, викривлена соціалізація особистості під впливом негативних зовнішніх макро-, мезо-, мікро чинників та на підставі внутрішніх індивідуально-психологічних характеристик.

До індивідуально-психологічних чинників абераційної соціалізації належить рівень сформованості психічних та фізіологічних властивостей індивіда та рівень розвитку психологічних якостей особистості, зокрема цінностей, установок, критичного мислення, рефлексії, екстернальності.

Людина з низьким ступенем психологічної стійкості, зі слаборозвиненою рефлексією та розвиненою екстернальністю може стати жертвою *індукування* – прямого навіювання, при якому вона перетворюються на об'єкт інформаційно-психологічного впливу.

Індивідуально-психологічні характеристики частини населення Донбасу з низьким рівнем розвитку індивідуально-психологічних якостей було використано ворогом для розгортання гібридної, зокрема інформаційно-психологічної війни на сході України, під якою розуміється цілеспрямований вплив на свідомість інформаційно-психологічними засобами, який викликає трансформацію психіки, зміну системи цінностей, установок, поглядів, думок, відносин, мотивів,

стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку.

У людини з високим рівнем розвитку особистості, зокрема установок, включаються механізми психологічного захисту від негативного впливу інформації, що забезпечують інформаційно-психологічну безпеку особистості та подальшу успішну соціалізацію. До таких механізмів належать «блокування», «відхід», «управління», «вигнання», «ігнорування». Тому психічна й психологічна стійкість, інформаційно-психологічна безпека особистості повинні стати не тільки предметом досліджень у різних галузях знань, а й стратегічним напрямом у боротьбі України проти агресора.

Висновки до розділу 2

У другому розділі монографії було розкрито особливості, сутність та чинники процесу соціалізації особистості в умовах гібридної війни на Донбасі; уточнено категоріальний апарат теорії соціалізації особистості незвичайних умовах; отримано науково-теоретичні висновки інноваційного змісту.

1. Гібридна війна на сході України виявила неспроможність соціально-педагогічної науки та її фундаментальної теорії соціалізації пояснити специфіку соціалізації особистості в умовах гібридної війни; термінологічно визначити й пояснити, чому в дуже короткий час у Донбасі відбулося глибоке ураження індивідуальної і масової свідомості та підсвідомості людей, зміна їхніх поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів, поведінки; як молоді люди, громадяни України, змогли взяти в руки зброю й піти з нею проти своїх співгромадян; у чому криються

причини таких явищ: у зовнішніх впливах чи внутрішніх індивідуально-психологічних характеристиках людини.

Пошук відповідей на ці запитання, а також шляхів оновлення й уточнення понятійно-термінологічного апарату теорії соціалізації особистості в умовах гібридної війни дозволив нам, по-перше, увести в науковий обіг два поняття – абераційна соціалізація та абераційна активність, які пояснюють одну із стадій процесу соціалізації особистості в нестандартних умовах військової та інформаційної агресії; по-друге, запропонувати трирівневу модель процесу соціалізації особистості.

2. Трирівнева модель відбиває нове уявлення про процес соціалізації особистості та, на відміну від традиційної дворівневої моделі, уявляє собою поєднання трьох компонентів: 1) засвоєння соціальних норм, досвіду, цінностей, ролей, зв'язків, зразків поведінки тощо; 2) їх відтворення завдяки власній активності; 3) створення нового в соціальному середовищі (здатність до соціальних інновацій).

3. Абераційну соціалізацію розглядаємо як новий різновид соціалізації особистості, що означає негативну, хибну, викривлену соціалізацію особистості внаслідок агресивних і спотворених зовнішніх впливів та низького рівня розвитку індивідуально-психологічних якостей; абераційну активність – як соціальну активність такої особистості, спрямованої на досягнення антисоціальних цілей.

Абераційна соціалізація особистості, як і будь-який вектор процесу соціалізації, відбувається під впливом стихійних, відносно спрямованих та цілеспрямованих чинників на макро-, мезо-, мікрорівнях та індивідуально-психологічному рівні особистості. Пояснення феномену

абераційної соціалізації стало можливим завдяки виявленню й характеристиці цих чинників.

4. На макро-, мезорівнях абераційної соціалізації особистості було визначено й охарактеризовано три групи чинників – соціальні, економічні, етнополітичні.

До соціальних чинників абераційної соціалізації особистості на сході України віднесено соціальне розшарування суспільства та соціальну нерівність. До економічних чинників – нереформовану економіку та її залежність від Росії. Етнополітичними чинниками стали етнополітичний розкол України на схід та захід, використання федералізму як етнополітичної технології дезінтеграції України, злочинна регіональна етнонаціональна політика, яка в окремих регіонах відрізнялася від загальнонаціональної політики й утілювалася за допомогою суперечливих механізмів і практик.

5. До індивідуально-психологічних чинників абераційної соціалізації належать рівень сформованості психічних та фізіологічних властивостей індивіда та рівень розвитку психологічних якостей особистості, зокрема цінностей, установок, критичного мислення, рефлексії, екстернальності.

Встановлено, що людина з низьким ступенем психологічної стійкості, зі слаборозвиненою рефлексією та розвиненою екстернальністю може стати жертвою індукування – прямого навіювання, при якому вона перетворюється на об'єкт інформаційно-психологічного впливу.

У людини з високим рівнем розвитку особистості, зокрема установок, включаються механізми психологічного захисту від негативного впливу інформації, що забезпечують інформаційно-

психологічну безпеку особистості та подальшу успішну соціалізацію. До таких механізмів належать «блокування», «відхід», «управління», «вигнання», «ігнорування». Тому формування психічної й психологічної стійкості, інформаційно-психологічної безпеки особистості повинні стати основою успішної соціалізації особистості та стратегічним напрямом у боротьбі України проти агресора.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ І МОЛОДІ СХОДУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ

3.1. Діти як жертва несприятливих умов соціалізації в умовах гібридної війни на сході України

Гібридна війна на Донбасі стала психотравмуючим фактором для багатьох людей й особливо дітей, що перебували й досі перебувають у зоні бойових дій. На тимчасово окупованій території люди стають жертвами маніпуляцій, репресій та погроз. Багато дітей стали свідками різноманітних жахливих подій: артобстрілів, руйнування рідних міст, селищ, шкіл і власних домівок; загибелі батьків і членів сімей, друзів, тварин; катування й каліцтва; власного поранення; масової загибелі людей. І тепер вони потерпають від спогадів про ті жахливі сцени, які бачили чи пережили.

Отже, внаслідок військової та інформаційної агресії Російської Федерації проти України склалася ситуація, коли на тимчасово окупованій території, лінії розмежування та й на іншій території нашої країни, куди перемістилися сім'ї з дітьми, грубо порушуються права людини та дитини, закріплені в міжнародних і вітчизняних правових документах: Загальній декларації прав людини (1948), Декларації прав дитини (1959), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966), Конвенції ООН про права дитини (1989), Європейській Конвенції про захист прав людини й основних свобод (1950), Конституції України (1996), Законі України «Про охорону дитинства» (2001) та ін.

Є всі підстави вважати, що в XXI столітті Російська Федерація розгорнула духовний геноцид проти українців, що трактується як міжнародний злочин, змістом якого є порушення права на життя та достатній життєвий рівень; придушення свободи слова і думки, совісті й релігії; знищення української історичної пам'яті, мови, пам'яток історії та культури тощо.

У лютому 2016 року Законом України № 936-VIII введено поняття **«дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів»**, що визначається як дитина, яка внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства, була викрадена або незаконно вивезена за межі України, залучалася до участі у військових формуваннях або незаконно утримувалася, у тому числі в полоні.

Усі діти, яких так чи інакше зачепив збройний конфлікт на Донбасі, мають отримати статус жертв військових дій та збройного конфлікту. Таких дітей зараз в Україні близько 580 000, з них близько 22 000 дітей проживають на лінії зіткнення, понад 212 000 – зареєстровано як внутрішньо переміщені особи. За офіційними даними за час конфлікту 68 дітей загинули, 186 отримали поранення [17; 55; 58].

У зв'язку з цим перед науковцями та практиками постало завдання щодо **визначення соціально-педагогічних і психологічних особливостей дітей**, які стали жертвами війни на Донбасі, як основи для розробки ефективних змісту і технологій соціально-психолого-педагогічної роботи з ними з метою реінтеграції в український освітній і культурний простір, подальшої успішної соціалізації і розвитку.

Діти-жертви війни та несприятливих умов соціалізації на Донбасі відразу стали об'єктом наукових досліджень у галузях педагогіки, соціальної педагогіки, психології, соціальної роботи. Так, у наукових працях останніх чотирьох років знаходимо результати досліджень *соціально-педагогічних* (О. Алексеева, К. Дуванська, К. Ігнатенко, І. Трубавіна та ін.) та *психологічних* (В. Коваленко, В. Макаров, Н. Максимова, Л. Мельник, Т. Пашко, Ю. Пилипас, Т. Федотова та ін.) характеристик дітей та молоді, що зазнали травматизації внаслідок військової та інформаційної агресії; *поведінки* дітей-жертв військових подій на Донбасі (П. Волошин, Г. Кукуруза, Н. Марута, Т. Проскуріна, Л. Шестопалова та ін.); *змісту і технологій роботи з ними* (Н. Бочкор, О. Зеленько, Л. Ковальчук, Ю. Ларіна, Ю. Луценко, І. Никонова, О. Калашник, І. Трубавіна та ін.).

Аналіз зазначених вище праць дозволяє нам стверджувати, що однозначних наукових уявлень щодо соціально-психолого-педагогічних особливостей дітей у зв'язку з пережитими ними подіями надзвичайної сили та розмаху не існує. Але дослідники сходяться на думці, що вони залежать від: 1) характеру й глибини травматичних подій, які діти зазнали під час війни, 2) емоційно-психологічного стану (внутрішня характеристика) та 3) поведінки (зовнішній прояв) дітей, зумовлених пережитими травматичними подіями, та можуть негативно впливати на процес розвитку та соціалізації особистості на всіх рівнях (мотиваційно-потребнісному, когнітивному, морально-вольовому, міжособистісному, творчому).

За думкою вчених, соціальні й психолого-педагогічні особливості дітей формуються в залежності від характеру й ступеня жажливості подій, які вони

пережили. Так, група учених Українського католицького університету узагальнила **травматичні події, які діти зазнали під час війни**. Серед них: вимушені покинути своє місто чи селище, озброєні люди насильно проникли в будинок, дім обстріляли, розпад сім'ї через війну, член родини перебуває в ув'язненні, член родини пішов воювати, член родини отримав поранення або загинув під час бойових дій, стрілянина на дуже короткій відстані, залишалися довго в підвалі протягом тривалого обстрілу, відчуття сильного холоду, відчуття сильного голоду, бачив поранених, бачив убитих, допомагав нести поранених або мертві тіла, бачив когось закатованого, бачив жертв зґвалтування або сексуального насильства, бачив багато вбитих людей одразу, отримав поранення, був живим щитом для солдатів, зазнав погроз, думав, що загине [42, с. 7].

У залежності від ступеня жахливості подій, які пережили діти під час війни, вони можуть перебувати в різноманітних емоційно-психологічних станах. Узагальнений перелік **емоційно-психологічних станів дітей**, які пережили травматичний досвід під час війни, знаходимо в наукових розвідках Л. Мельник та Ю. Пилипас та ін. Так, до основних проявів емоційно-психологічних станів дітей вчені відносять: дратливість, тремтіння, страхи, хвилювання, тривогу, боязнь виходити на вулицю, усамітнення, депресію, плаксивість, небажання бавитися, неспокійність, розсіяність уваги, порушення сну, кошмари, воєнні теми в іграх, реакцію горя, страх смерті членів сім'ї, втрату інтересу до повсякденної діяльності, примхливість або швидку зміну настрою, образливість, порушення ідентичності, сором, низьку самооцінку, почуття провини, незахищеності, страх майбутнього, гнів,

агресію, відчуженість та ізоляцію від оточуючого середовища, сум. У дітей можуть виникнути проблеми з навчанням, увагою, можливістю запам'ятовувати інформацію, психосоматичні порушення (такі, як логоневроз (заїкання), енурез (нетримання сечі), бронхіальна астма, нейродерміти та ін.) [42, с. 12; 146, с. 10–13].

Емоційно-психологічні стани впливають на **особливості поведінки дітей**, які пережили травматичні події під час війни.

Дослідники поведінки дітей-жертв військових подій на Донбасі П. Волошин, Г. Кукуруза, Н. Марута, Т. Проскуріна, Л. Шестопалова виділяють два типи поведінки дітей, що пережили психотравмуючу ситуацію: інтерналізована та екстерналізована.

Інтерналізована поведінка дітей спрямована «всередину» особистості та проявляється в наступних рисах:

- закритість і уникнення контактів з іншими («присутні, але не включаються»);
- ознаки зниженого настрою аж до депресії;
- недостатність спонтанності та ігрової поведінки;
- слухняність і легка піддатливість;
- надмірна пильність і лякливість;
- фобічні реакції на нетипові подразники;
- часті головні болі або болі в животі;
- порушення харчового циклу;
- схильність до адиктивної поведінки;
- можливі загрози самогубством;
- схильність до дисоціативних розладів;

– нанесення собі пошкоджень (наприклад, різані рани або припикання сигаретою є спробою набуття контакту з реальністю, тобто виходу зі стану депресії і дисоціації. Біль, що виникає, у цьому випадку є своєрідною копінговою реакцією – адаптаційною реакцією людини на складну життєву обставину. Якщо таку поведінку не припинити, то вона може закріпитися як копінгова реакція і зберегтися в дорослому віці).

Екстерналізована поведінка дітей спрямована на інших. Тобто діти з екстерналізованою поведінкою спрямовують свої емоції та почуття назовні, на інших дітей, на дорослих, на предмети. Такі діти приносять проблеми оточуючим, і тому зазначені порушення поведінки легко розпізнати. При цьому:

– діти можуть бути агресивними, ворожими та деструктивними;

– вони можуть поводити себе зухвало, самі провокувати або здійснювати нападати на інших;

– вони можуть знущатися над тваринами (аж до їх убивства);

– вони схильні до деструктивних форм поведінки (наприклад, до підпалів);

– їх поведінка може бути сексуально забарвленою або сексуально спрямованою.

Соціально-психолого-педагогічні особливості особистості та поведінки дітей також проявляються в індивідуальних відмінностях їхньої реакції на екстремальну ситуацію, прояву захисних механізмів та стратегій опанування. До типових захисних реакцій дітей вчені відносять **відмову, опозицію, імітацію, компенсацію, емансипацію, заміщення, регресію.**

Так, *відмова* – це реакція пасивного протесту, що проявляється у відстороненні від спілкування навіть з близькими людьми, відмові від їжі, ігор, утечі з дому. У дітей молодшого віку пасивний протест проявляється в нерухомості, загальмованості, ухилянні від будь-яких зовнішніх впливів. Дитина годинами може перебувати в одній і тій же позі, не реагуючи на навколишній світ. У дітей старшого віку пасивний протест може проявлятися в немотивованій відмові від виконання дій, які треба виконувати, утеч з дому та школи, упертістю та відмовою спілкуватися з тими, на кого спрямовано протест.

Опозиція – навпаки, активний протест дитини проти норм та вимог дорослих, що спостерігається при втраті чи зниженні уваги дитиною з боку близьких. Поведінка цього типу характеризуються великою різноманітністю та інтенсивністю проявів. Зазвичай опозиція може розвиватися гостро і бурхливо. Дитина плаче, кричить, падає на підлогу, б'ється головою, стукає ногами, розмахує руками, прагне вдарити, ущипнути, дряпається, відштовхує від себе дорослих. Старші діти на висоті спалаху здатні руйнувати все, що потрапить під руку, нападати на тих, кого вони вважають винуватцями своїх переживань.

Імітація – це незріла форма ідентифікації. Незрілість виявляється у вираженому прагненні наслідувати певну особу або героя в усіх його проявах. Для дітей характерним є або глобальне прийняття когось (позитивна імітація), або глобальне заперечення (негативна імітація). Ось чому діти, емоційно відкинуті батьками, схильні у всьому імітувати їх поведінку в надії повернути їх любов, а підлітки, які прагнуть стати членами підліткової групи, – у всьому імітувати групову поведінку.

Компенсація – це реакція, за допомогою якої дитина прагне пояснити собі і заповнити слабкість і неспроможність в одній області успіхами в іншій. Компенсація – це відволікання від основної проблеми за допомогою перемикавання на інші успіхи. Захист по типу компенсації здійснюється не за місцем нестачі або порушення, а в іншій, далекій сфері. Для подолання такого захисту корисно спрямувати зусилля дитини на те, щоб наблизити компенсаторний процес до місця дефіциту і шляхом тренування довести недолік до рівня його гіперкомпенсації.

Емансипація – це боротьба дітей за самоствердження, самостійність, свободу. Загалом – це вивільнення з-під контролю і заступництва дорослих. Часто емансипація може виглядати як грубість у відношенні до дорослих. Крім захисних реакцій, які реалізуються в першу чергу на поведінковому рівні, у дитини поступово виявляються психологічні захисні механізми, типові для дорослих. Проявляючись у дошкільнят і молодших учнів, вони свідчать про становлення зрілої системи психологічного захисту.

Заміщення – вид захисту, який є дуже важливим, оскільки тісно пов'язаний з розвитком дитячих ігор і роллю іграшок у нормалізації психічної рівноваги дитини в тяжких ситуаціях. Узнявши ляльку або іграшкову тваринку і граючи з нею, дитина може «дати» їй можливість робити і говорити все, що їй самій заборонено: бути жорстокою, лаятися, висміювати інших тощо. Заміщення може виступати як можливість полегшити вантаж своїх емоцій і пропрацювати свої почуття.

Ізоляція – це захисний механізм, пов'язаний з відділенням почуття від ситуації. Часто ізоляція

проявляється в дитини досить яскраво при сприйнятті емоційно травмуючих ситуацій або спогадах про них з почуттям тривоги, яке спровоковано цими подіями. Дитина відключається від зовнішнього світу і занурюється у власний світ, віддається мріям, стає відчуженою. Для уникнення появи захисту по типу ізоляції навчання дітей повинно мати максимально особистісне забарвлення.

Регресія – це захист за рахунок повернення почуттів і дій до тієї стадії психічного розвитку особистості, у якій ці дії були успішними, а почуття переживалися як задоволення. Це один з механізмів психологічного захисту, при якому дитина повертається до форм поведінки, типових для попередніх стадій її розвитку [174, с. 63–68].

Урахування описаних вище емоційно-психологічних станів та поведінки дітей, що складають їх соціально-психолого-педагогічні особливості, є необхідним у плануванні й здійсненні роботи з дітьми, що зазнали травм під час війни на Донбасі, з метою їх успішної соціалізації та самореалізації.

Ця робота повинна будуватися з урахуванням таких наукових підходів, як аксіологічний, особистісно зорієнтований, комплексний, міждисциплінарний, середовищний, культурологічний, компетентнісний, ресурсний, інституціональний, технологічний; принципів гуманності, толерантності, клієнтоцентризму, конфіденційності та ін.

Таким чином, визначення соціально-психолого-педагогічних особливостей дітей-жертв війни на Донбасі на основі описання травматичних подій, спричинених війною, та характеристики емоційно-психологічних станів і поведінки дітей шкільного віку стане підґрунтям

для розробки змісту і технологій комплексної соціальної, психологічної та педагогічної роботи з дітьми, що стали жертвами гібридної війни на Донбасі, у межах взаємодії різнопрофільних соціальних інститутів громадянського суспільства.

3.2. Специфіка освіти дітей на різних територіях України: тимчасово окупованій, у зоні проведення ООС, іншій території

Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» **дитина** – це особа віком до 18 років. Отже, основна частина постраждалих від військового конфлікту є діти **шкільного віку**, яким українське законодавство гарантує забезпечення права на доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти.

Наразі трансформація системи освіти в умовах гібридної війни на сході України стала предметом досліджень деяких українських учених, зокрема Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, що тимчасово перебуває у вимушеній евакуації [29].

Метою даного підрозділу монографії стало розкриття специфіки освіти дітей на різних територіях України (тимчасово окупованій, у зоні проведення ООС, іншій території).

Передусім зазначимо, що протягом 2014–2018 рр. внаслідок бойових дій, злочинної діяльності російських військ, найманців та незаконних збройних формувань нищівного удару зазнала не тільки соціально-економічна, а й освітня сфера Донецької та Луганської областей. За статистичними даними 2015 року на сході

України було зруйновано чи ушкоджено сотні освітніх закладів усіх рівнів. Тільки в Донецькій області частково або повністю зруйновано 176 закладів загальної середньої освіти, 86 закладів дошкільної освіти, 28 закладів професійно-технічної освіти та 19 закладів вищої освіти. Близько 40 шкіл і закладів дошкільної освіти зазнали руйнування або пошкоджень на Луганщині. Деякі з них потребують капітального ремонту або не підлягають відновленню взагалі. За оцінками Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), до 50 тисяч дітей в регіоні через бойові дії не мають змоги належним чином навчатися.

Близько воловину шкіл на Донбасі знаходяться на тимчасово окупованій території Донецької і Луганської областей. Так, на окупованій території Донецької області залишилося 558 дитячих садків, у Луганській – 297 дитячих садків. На території Донецької області освітній процес здійснюється в 552 школах, а 515 шкіл залишилося на окупованій території. У Луганській області навчання здійснюється в 306 школах. На окупованій території розташовані 366 шкіл [136].

Тяжкість втрат для освітньої системи України й українського суспільства стає особливо наочною з урахуванням провідного місця, яке посідала освіта Донбасу до війни: Донецька область була другою в державі за кількістю загальноосвітніх навчальних закладів і першою за кількістю учнів, що у них навчалися [198].

Наразі заклади загальної середньої освіти в Україні за територіальною ознакою можна розподілити на **три категорії**:

– Школи, що залишилися на захопленій, тимчасово окупованій території України;

– Школи, що розташовані в прифронтовій зоні (зоні проведення ООС, лінії розмежування);

– Школи, що функціонують на решті території, підконтрольній Україні.

Не зважаючи на чіткість територіального розподілу, усі три категорії шкіл прямо або опосередковано відчули на собі наслідки війни, оскільки вона стала реальністю для всієї держави.

Так, **школи, що залишилися на захопленій, тимчасово окупованій Україні території**, не здатні налагодити нормального навчального процесу та забезпечити реалізацію права громадян України на здобуття освіти, у тому числі і через свій маргінальний статус внаслідок невизнання їхніх документів про освіту за межами незаконних територіальних утворень. Тільки у Донецькій області близько 140 тисяч учнів змушені відвідувати такі школи, і їхнє майбутнє залишається невизначеним. У школах, які функціонують на тимчасово окупованих територіях, визначальними тенденціями стали мізерність і нерегулярність виплати грошей учителям, брак навчальних матеріалів і недопущення будь-яких позитивних згадувань про Україну. Від учителів суворо вимагається виховувати школярів виключно в дусі «русского мира», а викладання чи навіть просто вживання у школі української мови часто розцінюється як провокація (хоча у багатьох інших випадках, незважаючи на гучні українофобські заяви очільників так званих республік, урізане вивчення української мови та викладання українською продовжується – там, де таке бажання висловлюють батьки і вчителі). З іншого боку, відсутність власних освітніх стандартів, методик і

програм ведуть до того, що навчальний процес продовжує керуватися українськими стандартами. Лунають лозунги про введення російських стандартів в освітні заклади. Українофобські заяви і дії очільників освіти так званих ЛНР і ДНР супроводжуються регулярними скандалами, що виявляють тотальну корумпованість верхівки терористів, яка фактично грабує учителів, змушених залишатися в окупованих районах. Те, що в системі освіти так званих ЛНР / ДНР «панує хаос», визнають самі ватажки «народних республік». У розробці і проведенні освітньої політики щодо тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей необхідно враховувати також і те, що, на відміну від анексованого Криму, російська влада мало переймається долею освіти у цих районах, а для тамтешніх випускників у російських ВНЗ фактично запроваджено доволі суворий дискримінаційний режим. Зокрема, повідомляється про складність отримання статусу «співвітчизника», необхідного для вступу до російських ЗВО, територіальні обмеження, потребу складати російський Єдиний державний іспит, у тому числі і з предметів, що цими випускниками не вивчалися.

Зокрема, слід виділити такі фактори і засоби, використовуючи які окупаційні адміністрації ОРДЛО за підтримки Російської Федерації здійснюють свій вплив в освітній сфері на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, а саме:

- *перетворення шкіл на інструмент ідеологічної обробки дітей:*

- уся освітня система ґрунтується на постулаті «народ Донбасу» – частина «руського міру» і через

заідеологізованість відбирає у дітей право на якісну освіту;

– проросійське виховання здійснюється за підручниками московських видавництв, що завозяться з РФ так званими «гуманітарними конвоями»;

– звичні для школярів українські предмети замінюються новими, на кшталт «Історії Вітчизни», яка поєднує історію Російської держави та рідного краю Донбасу;

– прокремлівськи інтерпретується новітня історія України, зокрема стосовно Євромайдану, анексії Криму, російської інтервенції, проголошення так званих «народних республік» тощо;

– до шкільної програми введено обов'язкові предмети «Уроки громадянськості Донбасу» і «Початкова військова і медико-санітарна підготовка», спрямовані на виховання «патріотів ДНР/ЛНР» і розпалювання ненависті до України та її громадян;

• *ідеологічна наруга над учнями і тотальний контроль над учителями:*

– уведено обов'язкові заняття з вогневої та стрийової підготовки з єдиною подальшою перспективою для молоді – «ополчення»;

– створено численні дитячі «добровольчі батальйони», «кадетські корпуси», «військово-патріотичні табори», до яких залучаються діти віком від 10 до 17 років для застосування набутих навичок у реальних бойових або розвідувальних діях;

• *демографічна катастрофа:*

– удвічі знизилася народжуваність, зменшилася кількість молодого населення;

– спостерігається скорочення населення віком від 20 до 39 років – приблизно на 27%, тоді як кількість

населення віком від 40 до 59 років зростає майже до 35%, а віком 60 років і старше – до 28%, що на третину перевищує відповідний показник у мирних регіонах України;

– зростає тенденція до прихованої смертності.

Усе це відбувається на фоні широкого залучення масмедіа з їх технологічними та мультимедійними можливостями, що є запорукою масового, швидкого та ефективного інформаційного впливу [52, с. 24; 53].

Так, О. Радзівєвська, досліджуючи проблему негативних інформаційних впливів на дитину в Україні в умовах збройного протистояння, наводить приклади агресивної та брехливої пропаганди, націленої на дитячу аудиторію. Серед них – відеопродукція (мультфільм «Одного разу наше життя змінилося» на російському каналі «Улыбка ребенка», знятий нібито дітьми-біженцями з Донбасу, у якому українська армія буцімто бомбардує їх рідні міста за допомогою авіації [120], новорічна дитяча казка «Спасенное Рождество», опублікована на одному з офіційних каналів так званої ДНР [175]), а також друкована продукція (ілюстрований дитячий пізнавально-розважальний журнал «Вежливые человечки», представлений у м. Луганську [142]). Перекручування фактів, паплюження та зневага до перших осіб держави, що демонструє цей матеріал, ставить під сумнів легітимність української влади, формує в дитячій свідомості викривлену картину сприйняття сьогодення, змінює їхні цінності, дезорієнтує в самоідентифікації. Яскравість картинки на фоні сірості та буденності їхнього буття, позитивні емоції, які вона викликала, відкладуться яскравою міткою у свідомості та підсвідомості дитини разом зі своїм викривленим змістом. Коли бойові дії закінчаться

і окуповані території повернуться під контроль України, дітям, які виховувались на таких матеріалах, буде складно довести, що бійці української армії – не злочинці, а, навпаки, покликані захищати їх спокій та добробут, а Україна – це їхня батьківщина, країна, яка є гарантом їхньої безпеки [148].

Жителі окупованих територій спостерігають, як бойовики на територіях так званих «ДНР-ЛНР», активно займаються пропагандою в усіх освітніх установах, починаючи з дитячого садка.

Основними темами пропаганди є війна, «русский мир» та ностальгія за СРСР.

Так, у виховній програмі для дітей дошкільного віку, затвердженій так званім «Міністерством освіти ДНР», є курс «Донбасс и русский мир». На таких уроках учителі повинні знайомити дітей з прапором, гербом і гімном «ДНР», запрошувати в садок «ополченців», надихати на «захист вітчизни» картинами на військову тематику.

Продовжується ідеологічна «обробка» у школі. Зокрема, у початковій школі рекомендовано ввести курс уроків «громадянськості Донбасу», співаючи з першокласниками патріотичні пісні «Бухенвальдський набат», «Балада про війну», «Над країною гриміли снаряди». У старшій школі за рекомендаціями фейкового Міністерства освіти діти повинні писати проектні роботи на теми «Мій ровесник – герой республіки», «Я – захисник батьківщини», грати в рухливу гру «Снайпери», чергувати біля меморіалів ВВВ і навіть брати участь у марш-кидках та оглядах строю.

Про виконання програм з гордістю звітують на сайті фейкового «Міносвіти ДНР»: «Діти виступили з

читанням віршів, показали танець десантників і моряків. У дошкільних освітніх установах Горлівки відбулося спортивно-патріотичне свято «Ми – орлята, спадкоємці традицій». Мета заходу – виховання у дошкільників почуття гордості, поваги до захисників нашої батьківщини», – зазначається в повідомленні.

Що стосується студентів, то в їхньому випадку пропагандистські заходи поєднуються з використанням молоді в якості безкоштовної робочої сили. «Студентські сільгоспзагони приступили до роботи на державному підприємстві «Теплиці Донбасу». Робочий день у них з 7.00 до 16.00, їхня робота полягає у збиранні врожаю та висадці нових овочевих культур. Планується створити третій сільгоспзагін у Куйбишевському районі Донецька», – пишуть сепаратистські сайти [145].

На наш погляд, невирішеність ситуації, що склалася у системі освіти на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей внаслідок пропагандистського процесу, може поглибити негативні наслідки військової агресії з боку РФ та ускладнити подальшу реінтеграцію непідконтрольних територій.

Друга категорія закладів загальної середньої освіти – **Школи, що розташовані в прифронтовій зоні (зоні проведення ООС, лінії розмежування)**, також вирвані із звичного середовища, постійно потерпають від обстрілів, агресивної пропаганди з боку сусідньої держави-агресора та окупаційного режиму. Учні кожного дня бачать батьків та учителів у неналежному психологічному стані, самі перебувають у депресивному стані; відчувають дефіцит у можливості задоволення всіх освітніх потреб через скорочення культурної

інфраструктури та переміщення фахівців на іншу територію України.

Деякі школи у зоні військових операцій стали небезпечними для життя та здоров'я дітей. Їм загрожують не тільки близькість воєнних дій, небезпека влучення в школу снарядів, а й можливість знаходження вибухових речовин поблизу школи на визволених територіях. Нестача інформації про безпеку мін і вибухових предметів ставить під загрозу життя дітей та їхніх батьків. З метою створення безпечного середовища для дітей ЮНІСЕФ спільно з МОН України і Державною службою з надзвичайних ситуацій розробив антимінну кампанію. Мультфільми, інформаційні плакати і брошури, що розповідають про вибухонебезпечні предмети, розповсюджуються в школах і серед дорослих на сході України.

Порушено звичайний режим функціонування і в інших **школах по всій території України** (третьої категорії шкіл). Тепер особливу категорію учнів представляють діти, що мають статус **внутрішньо переміщених осіб (ВПО)**.

Так, до війни на тимчасово неконтрольованій нині території Донбасу проживало понад 3,8 мільйона осіб. Не менш ніж половина з них були змушені покинути місце свого постійного проживання і переміститися на вільну територію України, а також до інших країн. За даними Мінсоцполітики, станом на 30.12.2015 р. в країні було зареєстровано 1 678 587 внутрішньо переміщених осіб (ВПО), у тому числі **212 706 дітей**. Це особи, які залишили тимчасово окуповану територію та зону ООС. У міністерстві визнають, що реальна кількість ВПО може бути вищою, адже чимало переселенців не стають на облік. Неспроможність встановити точну кількість

ВПО унеможлиблює визначення кількості дітей-ВПО, які повинні відвідувати школу, але не роблять цього з різних причин. У 2017 році бойові зіткнення на Донбасі тривають, через що кількість ВПО продовжує зростати [55; 143].

Діти з числа ВПО – особлива категорія учнів, які стали свідками військових дій, деякі втратили рідних, друзів, домівки. Проблеми дітей ВПО носять комплексний характер. Однак ядром цих проблем є тяжкий травматичний досвід, переживання якого ускладнюється необхідністю адаптуватися у новому середовищі. Іншими словами, спостерігається ефект ретравматизації – одна травма накладається на іншу: загроза життю та благополуччю за місцем попереднього проживання (одна травма) поєднується із необхідністю контактувати із незнайомим середовищем (вторинна травма). Пережитий травматичний досвід впливає на когнітивні процеси, особливості поведінки, міжособистісні відносини, самооцінку і, в цілому на світогляд.

Травмуючі обставини залишають дитину без стабільного, безпечного та підтримуючого оточення, яке є необхідним для нормального розвитку. Навіть якщо сім'я переїхала на нове місце в повному складі, дорослі не можуть приділяти вихованню і проблемам дітей стільки ж уваги, скільки приділяли раніше. Батьки, самі переживаючи тяжкий стрес та кризу ідентичності, не завжди здатні виконувати звичні сімейні ролі. Вони часто не мають сил, щоб допомогти своїм дітям. Із втратою найближчого оточення (близьких, родичів, сусідів), сім'я втрачає значну частину соціальної підтримки.

Актуальною проблемою є небажання батьків-ВПО відправляти своїх дітей в школу або дитячий садок. Наприклад, у Харківській області, яка є одним з лідерів за кількістю ВПО, спостерігачі ООН зафіксували близько 5000 дітей (усього в області зареєстровано близько 18 000 дітей), які не ходять до школи або дитячого садка. Представники управлінської ланки освіти заявляють, що такі випадки існують, проте на сьогодні відсутні чіткі механізми вирішення цієї проблеми, оскільки отримання освіти – це предмет вибору батьків таких дітей. Якщо говорити про ситуацію по Україні, то приблизно 10% дітей з числа ВПО не ходять до шкіл чи дитячих садків. Спостерігачі відзначають, що частково це можна пояснити намірами батьків таких дітей незабаром повернутися на попереднє місце проживання.

На можливість отримання освіти школярами має вплив недостатнє забезпечення їхніх батьків. Згідно зі статистикою, 24% ВПО з-поміж учнів київських шкіл не планують вступати до закладів вищої освіти через брак коштів [55].

Такий жахливий стан освітньої структури, порушення прав дітей щодо рівного доступу й якості освіти на сході України та решті її території вимагає від держави вироблення стратегії і конкретних шляхів відновлення і розвитку освітньої сфери Донбасу, реінтеграції учнівської молоді в український освітній простір, інформаційно-психологічної протидії російській агресії. І певні кроки в цьому напрямі вже зроблено за два останні роки. Це стосується і можливості завершення навчання учнями з тимчасово окупованих територій за екстернатною формою, і отримання ними документів про освіту державного зразка, і спрощеного

вступу учнів з тимчасово окупованої території та прифронтових населених пунктів до ЗВО через освітні центри «Донбас – Україна», і виділення додаткових бюджетних місць для цієї категорії абітурієнтів, і фіксовані обсяги державного замовлення для переміщених ЗВО тощо.

3.3. Молодь як об’єкт маніпулятивного впливу з боку Російської Федерації

Як було зазначено в попередніх підрозділах монографії, основними жертвами гібридної війни на Донбасі стали діти і молодь, що перетворилися на об’єкт агресивного й цілеспрямованого інформаційно-психологічного впливу з боку Російської Федерації внаслідок несформованості психофізіологічних та психологічних якостей особистості. Розглянувши дітей як жертв несприятливих умов соціалізації в умовах гібридної війни на сході України в підрозділах 3.1. та 3.2. монографії, метою наступного етапу дослідження стало теоретичне й емпіричне обґрунтування процесу перетворення молоді на об’єкт маніпулятивного впливу з боку Російської Федерації.

Останнім часом історики, політологи, соціологи, економісти, аналітики в галузях політики, інформації, військової справи вивчають, теоретизують, прогнозують розвиток ситуації на сході України, але цілісної картини того, що відбувається, дотепер так і не було чітко представлено, і найближчим часом, мабуть, і не буде. Ця ситуація настільки незрозуміла з точки зору здорового глузду та з перспективи розвитку, що це ставить у глухий кут представників багатьох суспільствознавчих наук. Усе частіше зі сторінок наукових журналів, газет,

у різних дискусіях на телешоу лунають заклики: «Донбас – це, перш за все, люди! Треба повертати людей, боротися не стільки за територію, скільки за розум, душі» тощо. Подібні заклики наскільки є справедливими, настільки ж і популістськими. При цьому, як генеральна мета вони можуть бути прийнятими, але, на наше переконання, їхня реалізація можлива лише в тому випадку, коли цим будуть займатися професіонали – соціальні психологи, соціальні педагоги, віктимологи, тобто всі ті, чий науковий інтерес перебуває у площині відносин «людина – соціум», «людина – людина», «соціальне – індивідуальне», «соціалізація – індивідуалізація». У цьому випадку психолого-педагогічний компонент стає якщо не вирішальним, то одним із системотвірних поряд з військовим, політичним, інформаційним, економічним, соціальним. А коли мова йде про молодь, то його першочергова роль стає визначальною в усьому комплексі заходів і зусиль з реінтеграції Донбасу. Подібна робота сама по собі є складною й багатогранною, а в умовах розв'язаної проти України інформаційної війни досягти позитивного результату без контрпропагандистських зусиль неможливо. В іншому випадку успішний процес соціалізації української молоді в Донбасі буде надзвичайно ускладненим.

Розкриваючи процес перетворення молоді на об'єкт маніпулятивного впливу з боку Російської Федерації, ми звернулися передусім до власних праць та праць сучасних учених, присвячених проблемі *соціалізації особистості*, зокрема її *несприятливим (віктимогенним) чинникам* як основи для перетворення особистості на жертву несприятливих умов соціалізації (О. Караман [65], А. Мудрик [114], С. Савченко [161] та

ін.) та *гібридної війни на сході України* (Ф. Бричко [12], В. Горбулін [32], О. Карпець [70], В. Явір [204] та ін.) як підґрунтя для створення і розвитку несприятливих (віктимогенних) чинників соціалізації молоді.

Як було зазначено в першому розділі монографії, наразі гібридна війна тлумачиться як війна із поєднанням принципово різних типів і способів її ведення, основними з яких є військове та інформаційне протистояння [12; 166]. Отже, одним із складників гібридної війни на сході України є війна інформаційна, з використанням інформаційної зброї, тобто інформаційних технологій, які базуються на брехні, напівправді; поширенні чуток, неправдивих версій, придуманих подій, обманних інтерпретацій того, що відбувається. Це тотальне нав'язування населенню, а головне – молоді, агресивної антиукраїнської інформації. У цій інформації чітко простежуються історичні, політичні, економічні, культурні, соціальні аспекти. Вони різняться за своїми масштабами, обсягами, рівнем брехні і цинізму, спрямованістю на різні верстви населення тощо. Проте об'єднує їх одна глобальна мета – формування у молоді негативного ставлення до України, її історії, традицій, невіра в перемогу, занепадницькі настрої, безвихідь, відсутність перспективи. Фактично наш ідеологічний противник ставить перед собою завдання управління життєвими цінностями, смислами і цільовими установками української молоді, підміняючи природні для нашого народу зразки на помилкові деструктивні ідеали [12; 70; 166; 204].

Отже, можемо стверджувати, що об'єктом, на який спрямовано основний удар інформаційної війни, є психіка людини, особливо молоді людини,

недосвідченої, некомпетентної, що не має достатнього життєвого досвіду, щоб самостійно розібратися в хитросплетіннях сучасного життя. У якості мети вибрано зміну свідомості молодого покоління українських громадян; основними механізмами – труднощі в доступі до правдивої інформації і нав'язування ворожого інформаційного продукту, а очікуваний результат лежить у площині прийняття рішень. А оскільки прийняття будь-яких життєво важливих рішень залежить від аналізу об'єктивних даних, то при наявності недостовірної брехливої інформації ці рішення будуть прийматися неадекватно. Це ми в повній мірі спостерігаємо на прикладі молоді окупованого Донбасу, яка під впливом російської пропаганди та продажних місцевих ЗМІ активно вступає до лав ополченців, бере участь в антиукраїнських мітингах, сповідує чужі нам цінності, слідує за чужими ідеалами.

При цьому слід визнати, що російська пропагандистська машина (у всякому разі в Донбасі) особливою різноманітністю форм і методів роботи не відрізняється. На відміну від внутрішнього споживача – російських громадян – тут в основу покладені старі перевірені часом принципи геббельсівської пропаганди: інтелектуальне спрощення, обмеження фактичного матеріалу, фільтрація невігідної інформації, настирливе повторення основних тез й емоційне нагнітання. При цьому фундамент цього нехитрого пропагандистського набору становить брехня, і не просто, а брехня величезна, жахлива, і тоді в неї вірять.

Особливо небезпечна така пропаганда для дітей і молоді нашої країни. Це обумовлено тим, що в дитячому, зокрема підлітковому, віці відбуваються

значні зміни у фізіологічному й психічному розвитку людини. У свідомості підлітка тільки формується критичне рефлексивне мислення, рівень якого недостатній для об'єктивного самостійного аналізу величезного масиву інформації. При цьому підліток може цього й не усвідомлювати, оскільки фактично вже на рівних спілкується з дорослими, аргументовано веде бесіду, має свою точку зору, планує свою діяльність. З іншого боку, оскільки за емоційним досвідом та змістом свідомості підліток залишається ще дитиною, у нього спостерігаються висока нервова збудливість, підвищена чутливість до негативних подій, нестійкість реакцій, позиційна нестабільність. Ці чинники можуть посилюватися під впливом цілеспрямованого інформаційного впливу, що неминуче веде до постійного інформаційного перевантаження у молодих людей.

Особливе місце в потоці інформаційних впливів на молодь останнім часом займають соціальні мережі. Їхня специфіка полягає в тому, що до спільнот користувачів входять люди різновікового складу. Це, у свою чергу, визначає відому ієрархію відносин людей, які там «зависають». У підлітків, об'єднаних віртуальним зв'язком, може виникати ілюзія незалежності від дорослих, а тим часом багато хто з них не здогадується, що різні факти, їх оцінка, судження, думки і погляди, які представлені в соціальних мережах, ретельно відібрані й мають чітку спрямованість на певні категорії молоді [65; 161].

Саме тому психолого-педагогічний супровід різновікових соціальних груп має велике значення. Правда, треба визнати, що подібні технології на сьогоднішній день слабо розроблені та їх застосування

досить обмежене. Поки ж рідкісні дослідження в цій області й наше спостереження показують, що в різновікових групах домінує наслідувальний стиль поведінки. Молоді люди легко зчитують задані будь-ким культурні цінності, традиції, мовні норми. При цьому в них відсутнє або, у кращому випадку, слабо розвинене критичне мислення; вони не здатні до рефлексії, об'єктивного аналізу; легко потрапляють під вплив носіїв псевдо ідеалів.

Які ж прийоми інформаційної війни найбільш часто використовуються для впливу на молодь? Назвемо деякі з них. Замовчування і спотворення історичних фактів, нав'язування чужих ідей, цінностей, зниження значущості подій, знецінення досягнень, маніпулювання свідомістю, програмування поведінки, заміна позитивних образів реальних героїв вигаданими неіснуючими зразками, знецінення героїчних вчинків, штучне створення негативного образу лідера за рахунок знецінення його заслуг та багато інших.

Що ж можливо й необхідно цьому протиставити? В основу контрпропагандистської діяльності, метою якої є зниження та нівелювання негативних впливів ворожих засобів інформації на особистість, має бути покладено науковий підхід. Боротьба за уми та світогляд юних українців повинна спиратися на найпередовіші ідеї вітчизняної соціальної педагогіки та психології. Будь-які спроби протистояти професійним зусиллям російських медіа терористів на рівні аматорської самодіяльності будуть приречені на провал. Контрпропаганда, як і контрінформаційний супровід особистості, вимагають не менш професійних підходів та фахівців. Відзначимо також, що в закладах вищої освіти України необхідно почати підготовку кадрів не тільки для засобів масової

інформації, а й для ефективного протистояння масової дезінформації.

Уже сьогодні можна констатувати, що зусилля російських медіатерористів дають свої негативні плоди. Результати емпіричних досліджень серед студентської молоді, яка проживає в зоні проведення Операції об'єднаних сил, показують наступне.

1. Більшість студентів відзначають, що хоча і не поділяють основні тези російської пропаганди щодо проблем України, війни на Донбасі, прогнозів розвитку ситуації на Сході, проте постійно стикаються з подібними пропагандистськими матеріалами на телебаченні або в соціальних мережах.

2. 70% опитаних студентів вважають своє перебування в соціальних мережах нейтральним від політики й інформаційної війни і не віддають собі звіту в тому, що фактично є об'єктами інформаційної війни. Звідси можна зробити висновок про небезпечну розслабленість студентства «сірої зони», її довірливість, готовність некритично сприймати будь-яку інформацію.

3. На жаль, більшість студентів відзначають, що вони не зустрічали або вкрай рідко стикалися з переконливою й грамотною контрпропагандистською інформацією, а матеріалів про інформаційну війну, яку веде Росія проти України, взагалі не бачили.

4. Досить суперечливою є позиція багатьох студентів (понад 40%), що стосується їх ставлення до України. Практично всі вважають її своєю Батьківщиною, однак факт агресії проти неї з боку Росії не завжди отримує однозначну оцінку. Частина молоді, що не була безпосереднім свідком військового вторгнення російських військ та постійних брудних інформаційних атак, схиляється до думки (без сумніву,

під впливом російської пропаганди), що причини агресії обумовлені виключно зовнішньою і внутрішньою політикою самої України.

5. Не додає оптимізму й той факт, що третина студентської молоді досить індиферентно ставиться до політичного життя країни, її історії, традицій, особливостей розвитку Донбасу. Загалом багато хто вважає, що неважливо, як ситуація буде розвиватися надалі, і хто вийде в підсумку переможцем – аби все це швидше закінчилося.

Резюмуючи результати діагностичного опитування, можна стверджувати, що опитана категорія студентів показала слабку захищеність від загрози інформаційної війни, не усвідомлює її небезпеки, не готова до протидії. Фактично ця група є об'єктом впливу для російської пропаганди, а суб'єктом вона може стати тільки тоді, коли їй буде надана професійна соціально-педагогічна й психологічна допомога.

Таким чином, однією з категорій населення, що стала об'єктом і жертвою гібридної війни на Донбасі, є молодь, на яку було спрямовано основний удар інформаційної війни. Вибір у якості об'єкту інформаційного впливу цієї категорії населення обумовлено тим, що в молодому віці відбуваються значні зміни у фізіологічному й психічному розвитку людини, що супроводжуються високою нервовою збудливістю, підвищеною чутливістю до негативних подій, нестійкістю реакцій, позиційною нестабільністю, нерозвиненістю критичного рефлексивного мислення й неможливістю об'єктивного самостійного аналізу величезного масиву інформації. Метою інформаційної війни було обрано зміну свідомості молодого покоління українських громадян; основними принципами –

інтелектуальне спрощення, обмеження фактичного матеріалу, фільтрація невігідної інформації, настирливе повторення основних тез, емоційне нагнітання; провідними механізмами – обмеження доступу до правдивої інформації та нав'язування ворожого інформаційного продукту; очікуваним результатом – зміну ціннісних орієнтацій, смислової сфери особистості, поведінки.

Результати емпіричних досліджень серед студентської молоді в зоні проведення Операції об'єднаних сил показали слабку захищеність молоді від загрози інформаційної війни, неусвідомленість нею небезпеки, неготовність до протидії.

Отже, подальші наші дослідження будуть зосереджені на науковому обґрунтуванні та розробці технології соціально-педагогічного супроводу процесу соціалізації дітей і молоді сходу України як інструменту протидії інформаційній агресії з боку РФ та успішного соціального розвитку особистості в умовах гібридної війни на Донбасі.

3.4. Генеза соціальних норм та ціннісних орієнтацій молоді Донбасу в умовах гібридної війни

У другому розділі монографії було встановлено, що в процесі соціалізації особистості від соціуму до індивіда йде трансляція для засвоєння цінностей, норм, установок, а також здійснюється цілеспрямований або стихійний вплив й соціальний контроль. Разом з тим, на індивідуальному рівні відбувається прийняття соціокультурного досвіду й оволодіння ним, за рахунок чого формуються особистісні структури. Успішність соціалізації відіграє немаловажну роль у розвитку будь-

якого суспільства. Отже, соціалізація може розглядатися як системотворчий суспільно значущий процес.

Процес соціалізації протікає протягом усього життя людини, що обумовлено змінами у її соціальному стані й адаптацією до нового статусу, які відбуваються у зрілому віці, оволодінням новими цінностями й ролями для заміни раніше недостатньо засвоєних або невідповідних до нової ситуації. Проте, найбільш важливими стадіями соціалізації людини вважаються первинна та вторинна, які охоплюють дитинство та юнацтво, адже саме у цьому віці формується система цінностей людини, нею приймаються відповідні соціальні норми, а у цілому – відбувається процес становлення особистості як повноправного члена суспільства.

Зрозуміло, що в часи соціально-економічного та суспільно-політичного неспокою, й, особливо, у періоди збройних конфліктів та гібридних війн процес соціалізації молоді потерпає істотних деформацій: змінюються ціннісні орієнтації, трансформується ієрархія цінностей, відкидаються існуючі соціальні норми та моральні принципи, внаслідок чого відбувається ураження індивідуальної свідомості молоді людини, зміна її поглядів, думок, відносин, мотивів, стереотипів і поведінки у дуже короткий час та під зовнішніми агресивними впливами, на чому постійно наголошують сучасні українські та зарубіжні дослідники [32; 63; 67; 113; 123; 128; 158; 161; 162; 166; 197; 200; 203].

Тому перед нами, як науковцями, постало завдання: дослідити, яким чином відбувається генеза соціальних норм та ціннісних орієнтацій молоді Донбасу

в процесі абераційної соціалізації на сході України під час гібридної війни.

Починаючи науковий аналіз, ще раз зауважимо: гібридна війна являє собою потужний засіб непрямого, невоєнного впливу на політику окремих держав і на міжнародну обстановку в цілому. Підсилюється протиборство в глобальному інформаційному просторі, обумовлене прагненням Росії використовувати інформаційні й комунікаційні технології для досягнення цілей світового панування. Із цією метою в усе зростаючих масштабах використовуються технології маніпулювання суспільною свідомістю як населення власної країни, так і країн-мішеней із залученням усього діапазону засобів фальсифікації історії й викривлення фактів.

Запекла боротьба в інформаційно-комунікаційній сфері ведеться в руслі глобальної тенденції, що відбиває перехід сучасних конфліктів від класичної лінійної парадигми до нелінійної війни нового типу – війни цивілізацій, тобто війни змістів їх (цивілізацій) існування.

Унікальним інструментам для ведення війни цивілізацій є саме гібридна війна, яка відрізняється від інших конфліктів тим, що поряд з дозованим застосуванням військової сили й різних форм економічного придушення супротивника у таких конфліктах широко використовуються можливості сучасних інформаційних технологій.

Комбінація традиційних і гібридних методів є визначальним чинником для війни в цілому. Якщо застосування гібридних методів у конфліктах нового типу дозволяє досягати поставленої мети без відкритого військово-силового втручання, то традиційні військові

конфлікти в обов'язковому порядку включають гібридні технології.

Не викликає сумнівів той факт, що процес соціалізації молоді відбувається у будь-які періоди історичного розвитку суспільства. Зрозуміло, що цей процес в умовах гібридної війни має суттєві відмінності у порівнянні із мирним часом. У другому розділі цей процес нами було визначено як абераційна соціалізація.

Процес соціалізації супроводжується засвоєнням й відтворенням культурних *цінностей*, проявом та наслідуванням відповідних *соціальних норм*, а, отже, соціалізація призводить до саморозвитку й самореалізації особистості в тому суспільстві, у якому вона існує.

Під **соціальними нормами** розуміються загальновизнані правила, зразки поведінки, стандарти діяльності, покликані забезпечувати впорядкованість, стійкість та стабільність соціальної взаємодії індивідів й соціальних груп; це сукупність норм, що діють у тому або іншому суспільстві, яка становить цілісну систему, різні елементи якої є взаємообумовленими.

Основу соціальних норм складає сформована система цінностей особистості. У сучасній аксіологічній науці існує безліч класифікацій цінностей, де останні віддзеркалюють сукупність думок, що склалися у людини, про значення в її житті речей та явищ, які зустрічаються у природі й суспільстві.

Слід зазначити, що система цінностей не є статичною, вона може змінюватися протягом усього життя людини під впливом суспільно-історичної ситуації й індивідуального розвитку особистості.

Необхідно наголосити, що в сучасних умовах уявлення про **ціннісні орієнтації** є дещо розмитими.

Осторонь найчастіше залишається стійка світоглядна й моральна позиція, яка проявляється у соціальній відповідальності, порядності, щирості. Молодь, як в загалі й усе суспільство, нерідко проявляє жорсткий прагматизм, соціальну незрілість, інфантилізм і агресивність. Учені все частіше стали говорити про те, що ніколи ще системи цінностей, що їх сповідують людство, держави, нації, соціальні групи, індивіди, не відігравали настільки вирішальну роль у визначенні не просто змісту й спрямованості людської історії, але й того, чи буде ця історія мати продовження або вона обірветься [61, с. 180].

На основі аналізу сучасних наукових праць з аксіології й враховуючи власний науковий та практичний педагогічний досвід роботи в якості викладачів закладу вищої освіти, ми вважаємо, що в процесі соціалізації молоді основну роль відіграють певні цінності, які умовно можна розділити на **п'ять груп**. *Перша група* – це група фундаментальних, базових, загальнолюдських цінностей, які відображають стійкі ціннісні орієнтири людства. До них належать такі цінності, як життя, людина, добро, природа, суспільство, щастя, справедливість, свобода, рівність, гуманізм, робота, знання (істина), краса (гармонія) та ін. *Друга група* – це група національних цінностей (цінностей національної культури): національна ідея, рідна мова, народні свята, традиції, звичаї, фольклор, національні символи та ін. *Третя група* – це група громадянських цінностей (цінностей демократичного суспільства): демократичні права й обов'язки, толерантність до інакомислення, релігійна терпимість, повага до культурних і національних традицій інших народів, безперервна освіта, інформаційна культура та ін.

Четверта група – це група сімейних цінностей (цінностей сімейного життя), до якої належать: любов, повага, вірність, взаємодопомога, спілкування, гармонія взаємостосунків, довіра, взаємна відповідальність, шанування предків та ін. *П'ята група* – це група особистісних цінностей (індивідуальних, персональних цінностей), яка включає такі: повноцінна життєва самореалізація як особистості (здатність до продуктивної діяльності, творча активність, життєвий оптимізм, успішність, конкурентоспроможність, всебічна досконалість тощо), освіченість, морально-вольові якості (чесність, доброта, милосердя, принциповість, відповідальність, ощадливість, дисциплінованість, ініціативність, наполегливість, заповзятливість, працьовитість та ін.), здоров'я (здоровий спосіб життя, відсутність шкідливих звичок, особиста гігієна та ін.), засвоєння правил етикету (шляхетність, акуратність, зовнішня привабливість, гарний смак та ін.).

У 2013 році, ще до початку військової агресії Російської Федерації проти України, нами було проведено опитування студентів закладів вищої освіти, які навчалися у м. Луганську, з метою визначення, які цінності вони вважають значущими у своєму житті. Респондентам пропонувалося проранжувати відібрані нами цінності за оцінками від 1 до 10. За основу дослідження було взято методику оцінки цінностей М. Рокича [218], яка була нами модифікована. Отримані середні значення від 7 до 10 балів ми трактували як найбільш важливі цінності у житті молодих людей. Оцінки від 4 до 6 ми інтерпретували як такі, що свідчать про те, що дані цінності є менш важливими для молоді (мають деяку значущість, але не першочергову).

Відповіді респондентів, які містили значення від 1 до 3 балів, ми вважали свідченням того, що ці цінності є найменш важливими, або зовсім незначущими у житті молодшої людини.

Навесні 2018 року ми провели таке ж саме опитування серед учнівської та студентської молоді Донбасу, яка була вимушена переїхати з окупованих територій для проживання та навчання у містах, підконтрольних українській владі (Старобільськ, Северодонецьк, Лисичанськ, Рубіжне, Сватове та ін.).

Отримані дані у 2013 та 2018 рр. було зведено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

**Ієрархія ціннісних орієнтацій молоді Донбасу
(за даними опитувань 2013 та 2018 рр.)**

Цінність	Середні значення оцінок респондентів	
	2013 рік	2018 рік
<i>Група фундаментальних цінностей</i>	5,26	7,66
Життя	7,65	9,52
Людина	4,26	7,94
природа	3,83	6,15
Щастя	7,12	8,91
Красота	3,44	5,76
Мистецтво	2,06	5,51
<i>Група національних цінностей</i>	4,10	8,50
державна мова	4,28	8,77
національні свята	4,03	8,21
національні традиції, звичаї	3,98	8,53
<i>Група громадянських цінностей</i>	3,05	8,01
Патріотизм	2,12	9,03
свобода	5,71	8,88
плюралізм	2,00	6,15
Толерантність	1,26	7,82
Гуманізм	2,69	8,14

верховенство права	4,49	8,01
Група сімейних цінностей	5,50	7,45
Любов	7,26	7,88
щасливе сімейне життя	7,12	7,33
повага до батьків	5,14	7,13
здоров'я родичів та друзів	4,84	7,87
Взаємодопомога	3,13	7,03
Група особистісних цінностей	6,68	6,36
власне здоров'я	8,83	7,12
високооплачувана робота	8,16	5,07
матеріально забезпечене життя	7,77	5,29
власний інтелектуальний розвиток	7,94	6,81
Розваги	7,54	4,18
Освіта	4,89	7,62
наявність вірних друзів	5,66	8,44
повага з боку оточуючих людей	2,63	6,38

Як бачимо, до початку військової агресії РФ проти України на перший план в ієрархії цінностей у молоді Донбасу виходили здебільшого персональні, сімейні та деякі фундаментальні цінності: власне здоров'я, високооплачувана робота, матеріально забезпечене життя, розваги, любов, щасливе сімейне життя, щастя, життя. Менш значущими, а інколи й зовсім незначущими, на думку молодих людей, були національні та громадянські цінності: державна мова, національні свята, традиції та звичаї, патріотизм, гуманізм, плюралізм, толерантність.

Треба зауважити, що дані нашого дослідження повністю співпадають з висновками інших українських науковців, які аналізували ціннісні орієнтації української молоді на початку нового тисячоліття. Так, наприклад, Н. Левковська наголошує на тому, що на початку 2000-х років у молоді України переважають

особистісні пріоритети, сім'я, друзі, житлові умови, робота, власне здоров'я. Ця важлива тенденція характеризує зміни ціннісних орієнтацій молоді – з'являється відверта перевага індивідуалізму, акцент на особистісно сімейних інтересах; молодь поступово відмовляється від колективістського способу життя. «Якщо раніше такі цінності, як «повага оточуючих», «хороші стосунки в колективі», «повага інших» посідали 2 – 3 місця в ієрархії цінностей, то нині <...> цінується тільки те, що безпосередньо пов'язане з індивідом (друзі, знайомі, сім'я), а не з колективом чи суспільством. Це свідчить про те, що знижується значимість суспільства в житті окремої людини та зростає індивідуалізм» [90, с. 90–91]. Можемо лише додати, що за часів незалежності України до перемоги Революції Гідності у системі цінностей української молоді превалювали індивідуально-прагматичні цінності, у той час як значущість фундаментальних, національних та громадянських цінностей ними нівелювалась.

Схожі висновки знаходимо й в інших дослідженнях [46; 47; 123; 156; 190].

Натомість, чотири роки гібридної війни Росії проти України кардинальним чином вплинули на формування системи цінностей молоді Донбасу, про що яскраво свідчать дані з *табл. 3.1*.

За нашими висновками, в умовах гібридної війни спостерігаються позитивні зміни в ієрархії цінностей в учнівської та студентської молоді, яка залишилась або переїхала на території, підконтрольні українській владі.

По-перше, не можна не помітити, що суттєво зросла значущість майже усіх груп цінностей, окрім індивідуальних. Так, значущість громадянських

цінностей у 2018 році у порівнянні з опитуванням, проведеним у 2013 році, зросла більш ніж у два з половиною рази (середні значення 3,05 проти 8,01 відповідно). Удвічі зросла для молоді Донбасу значущість національних цінностей (з 4,10 до 8,50). На 50% збільшилась значущість фундаментальних та сімейних цінностей відповідно до відповідей респондентів. Лише група особистісних цінностей залишилась майже без змін у кількісному вимірі. Проте, у цій групі ми теж спостерігаємо суттєві якісні зміни позитивного плану. Респонденти визначають значущість освіти, наявність вірних друзів, цінять повагу з боку оточуючих людей, у той час як такі цінності, як розваги, власне здоров'я, високооплачувана робота, матеріально забезпечене життя переходять до розряду менш важливих.

По-друге, пріоритетними цінностями для молоді Донбасу в умовах гібридної війни стають наступні: державна мова, патріотизм, національні свята, традиції та звичаї, свобода, толерантність, гуманізм, життя, людина, щастя, любов, здоров'я родичів та друзів. Таким чином, суспільно марковані та національно орієнтовані цінності набувають більшої значущості у порівнянні із суто індивідуальними та прагматичними.

Отже, ми можемо говорити про те, що в умовах гібридної війни відбуваються позитивні зміни ціннісних орієнтацій певної частини молоді Донбасу, які, відповідно, мають відобразитися у наслідуванні молоддю нових соціальних норм, про що є чимало свідчень.

Саме українська молодь, включаючи й молодь Донбасу, навесні 2014 року стали основою формування добровольчих батальйонів, які зупинили просування

російсько-окупаційних військ на сході нашої держави. Ці ж молоді люди у подальшому перейшли офіційно до лав збройних сил України та Національної гвардії й до теперішнього часу боронять незалежність та суверенітет нашої країни від зовнішнього ворога.

Молодь Донбасу бере активну участь у різноманітних волонтерських рухах, які допомагають українській армії, ветеранам АТО та ООС, внутрішньо переміщеним особам, громадянам країни, які потерпіли від військової агресії РФ проти України.

Усе більша кількість молодих людей, які походять з Донбасу й які переважно є російськомовними, надають перевагу використанню української мови не лише на роботі або навчанні, але й у повсякденному спілкуванні з друзями та сім'єю. Повага до національних символів проявляється в тому, що юнаки та підлітки створюють свої сторінки у соціальних мережах, оформлюючи їх у жовто-блакитних кольорах, часто використовуючи іншу національну символіку України. Ми спостерігаємо, що учнівська та студентська молодь Донбасу проявляє щирий інтерес до національних свят, традицій та звичаїв українського народу, охоче святкуючи День Незалежності рідної країни, День збройних сил України та козацтва, День вишиванки тощо.

Слід зауважити, що любов до України та всього українського у молоді Донбасу проявляється не шляхом одночасної ненависті до всього неукраїнського, а у контексті поваги до цінностей інших народів світу, полікультурної свідомості, у душі толерантності, плюралізму, гуманізму та людяності. Наша молодь постійно бере активну участь у якості волонтерів під час проведення різноманітних міжнародних спортивних змагань та культурно-масових заходів, які відбуваються

як на Донбасі, так й в інших куточках нашої країни. Студенти наших закладів вищої освіти щиросердно допомагають у навчанні та побуті іноземцям, які приїжджають до ЗВО Донбасу для отримання вищої освіти.

Вочевидь, можна говорити про те, що в умовах гібридної війни відбувається позитивна реформація системи цінностей та соціальних норм у частини молоді Донбасу у процесі її соціалізації.

Нажаль, за об'єктивних обставин, ми не можемо провести комплексне дослідження системи цінностей молоді Донбасу, яка була вимушена залишитись на тимчасово окупованих українських територіях, або яка зробила свідомий вибір відсторонитися від своєї Батьківщини. Проте, ми маємо можливість відстежувати повідомлення так званих засобів масової інформації, які ведуть активну ідеологічно-пропагандистську діяльність в ОРДЛО, аналізувати спілкування молодих людей, які знаходяться на непідконтрольних Україні територіях у соціальних мережах, проводити бесіди з молоддю, яка час від часу перетинає лінію розмежування та опиняється на території, підконтрольній нашій державі.

Наші спостереження дозволяють нам зробити висновок про те, що гібридна війна, розв'язана РФ проти України на сході нашої держави, негативним чином впливає як на процес формування системи цінностей молоді, яка перебуває в окупації, так і на відповідні соціальні норми, які вона наслідує.

По-перше, молодь Донбасу на окупованих територіях виховується у душі ненависті до України та всього українського. В окупованих містах та селищах припинено трансляцію українських телевізійних каналів та радіоефірів. Місцеве телебачення та радіомовлення

виробляє свій контент виключно російською мовою; цією ж мовою друкуються й місцеві газети та журнали. Використання української мови у життєдіяльності громадян є досить обмеженим, а українська символіка й зовсім прирівнюється до екстремістської, а її використання переслідується за так званими «законами» цих квазі-держав. Молоді постійно насаджують ідею про те, що України ніколи не існувало як суверенної держави, Україна немає власної незалежної історії, у неї відсутні власні традиції та народні звичаї. У Луганську, Донецьку та в інших окупованих РФ українських містах активно змінюється топоніміка й ономастика. Так, наприклад, один з центральних кінотеатрів Луганська «Україна» у перші ж місяці після захоплення влади терористами було перейменовано у «Русь». Змінили свої назви й деякі вулиці обласних центрів, які до того носили ім'я видатних представників України. Національні університети, приміщення яких залишилися на окупованих територіях, вже називаються «державними».

Формування ненависті у свідомості молодих людей не обмежується лише Україною, але й розповсюджується на весь цивілізований світ, який засуджує військову агресію Росії. На масових заходах організатори підпалюють державні прапори США, Великої Британії, Німеччини, Франції тощо. Там постійно лунають заклики до знищення цих країн та їх громадян. У свідомості молоді формується думка про те, що увесь оточуючий їх світ, звісно, окрім Росії, є ворожим, а тому його необхідно знищити або завоювати.

По-друге, виховання молоді Донбасу на непідконтрольних територіях відбувається у дусі мілітаризму. Юнаків та дівчат наполегливо готують до

глобальної війни. Їх примушують вступати до лав так званих воєнно-патріотичних клубів, відвідувати так звані уроки з цивільної оборони, мати справу із зброєю тощо. В окупованих містах можна часто побачити підлітків та юнаків в одязі у стилі «мілітарі». Керівництво закладів освіти, які працюють у так званих ЛНР та ДНР заохочують молодь до участі у воєнно-патріотичних іграх, військових парадах, реставраціях військових битв різних часів. Школярам розповідають про так званих «героїв Новоросії», яким зводять пам'ятники та про яких складають пісні.

По-третє, виховання молоді Донбасу на окупованих територіях супроводжується активною пропагандою радянського способу життя та поваги до символів та артефактів колишнього Радянського Союзу. Там вже реставровано піонерську та комсомольську організації. На чисельних мітингах та демонстраціях активно використовується радянська символіка: червоні прапори, портрети радянських тиранів, радянські пісні часів Другої світової війни та холодної війни. Молодь Донбасу змушують відмічати радянські свята та вшановувати пам'ять «героїв-революціонерів».

Треба зауважити, що у 2014-2015 роках пропаганда в ОРДЛО була спрямована на доросле населення: «не віддавати кредити, жити за московським часом, великі пенсії й зарплати, бандерівці відберуть шахти, Європа прийде добувати сланцевий газ, усіх дітей зроблять геями, усіх розберуть на органи й згвалтують». Одурманена й жадібна масовка, схильна до ненависті, зробила картинку для російського телебачення: «Донбас повстав, Донбас прагне свободи, Донбас прагне в Росію». Цю частину населення Донбасу використали й кинули напризволяще. Єдина пропаганда для дорослої

категорії зараз – «завтра буде краще, в Україні ще гірше».

Проте, з 2015 року 85% пропаганди в ОРДЛО спрямовано на молодь: піонери, захарята, кадети, клятви, пости пам'яті, марші, паради, військова форма, зустрічі з військовими, пісні про війну... У кадетських класах молодь вчать мінувати, стріляти, проводити розвідку або заманювати ворога у пастку, перерізувати горло багнет-ножем, бути патріотом, вмирати за Росію й Путіна.

Як пише відомий блогер та громадський діяч Олена Степова, «...тепер у школах ОРДЛО йде війна. Її туди приносять пропагандисти-вчителя й запрошені ними «ополченці-герої». Вони розповідають дітям, як це класно воювати, вмирати й вбивати. Вони приносять гільзи, «навчальні» автомати, гранати й снаряди. Діти носять камуфляж. У школу приходять священики й розповідають, як це круто вмирати й вбивати. Священики благословляють на смерть дітей і принесені ополченцями автомати й гранати. Школи ОРДЛО – це конвеєр війни. Нескінченне «победобесіє», нескінченне «повторимо й помстимося», нескінченна пропаганда. Смерть! Нескінченна смерть! Діти вже не бояться війни, вони є її частиною. Вони живуть нею. Біжать зі школи на фронт, фанатіють від мілітарі-романтики. Пропаганда в школах – це посів насіння у благодатний ґрунт» [176].

Отже, на наших очах відбувається деформація системи цінностей та соціальних норм молоді Донбасу, яка перебуває на тимчасово окупованих територіях.

Таким чином, в умовах гібридної війни процес соціалізації молоді Донбасу зазнає істотних змін у порівнянні з мирним часом, причому ці зміни відбуваються як у позитивному, так і в негативному

плані. У певної частини молоді Донбасу, здебільшого тієї, яка перебуває на територіях, підконтрольних українській владі, відбувається позитивна реформація системи цінностей та соціальних норм: в ієрархії цінностей в них на перший план виходять громадянські, національні, сімейні та фундаментальні цінності, а їх соціальна поведінка проявляється в участі у волонтерських рухах, шануванні державної мови та національних символів України, толерантності, плюралізму, гуманізму та людяності тощо. Натомість, у частини молоді Донбасу, яка знаходиться у тимчасовій окупації, спостерігається деформація ціннісних орієнтацій, наслідком чого є негативні зміни у наслідуванні соціальних норм: ненависть, агресія, мілітаризм, ретроградність, деградація тощо.

Зрозуміло, що після того, як тимчасово окуповані території повернуться до складу України, перед соціальними інститутами (сім'я, заклади освіти та культури, ЗМІ тощо) постане вкрай складне завдання із ресоціалізації молоді Донбасу, особливо тієї її частини, яка протягом кількох років знаходилася в окупації. Саме тому, на наш погляд, уже зараз українські педагоги, психологи, соціологи, інші науковці повинні розпочати розробку відповідних технологій формування системи цінностей та соціальних норм, які, сподіваємося, у недалекому майбутньому, будуть упроваджені в освітні та виховні процеси у мирний час.

Висновки до розділу 3

Наукове обґрунтування особливостей соціалізації дітей і молоді сходу України в умовах гібридної війни на Донбасі в третьому розділі монографічного

дослідження дозволили зробити низку висновків теоретичного й емпіричного характеру.

1. Гібридна війна на Донбасі стала психотравмуючим фактором для багатьох людей й особливо дітей, що перебували й досі перебувають у зоні бойових дій. На тимчасово окупованій території, лінії розмежування та іншій території України, куди перемістилися сім'ї з дітьми, грубо порушуються права людини та дитини, закріплені в міжнародних і вітчизняних правових документах: Загальній декларації прав людини (1948), Декларації прав дитини (1959), Конвенції ООН про права дитини (1989), Європейській Конвенції про захист прав людини й основних свобод (1950), Конституції України (1996), Законі України «Про охорону дитинства» (2001) та ін.

2. Під час дослідження процесу соціалізації дітей і молоді сходу України в умовах гібридної війни на Донбасі нами було, по-перше, обґрунтовано й визначено соціальні й психолого-педагогічні особливості дітей, що стали жертвами несприятливих умов соціалізації в умовах гібридної війни на сході України; по-друге, розкрито специфіку освіти дітей на різних територіях України (тимчасово окупованій, у зоні проведення ООС, іншій території) як одного з провідних інститутів соціалізації особистості; по-третє, досліджено генезу соціальних норм та ціннісних орієнтацій молоді Донбасу як об'єкту маніпулятивного впливу з боку Російської Федерації.

3. Встановлено, що соціальні й психолого-педагогічні особливості дітей-жертв гібридної війни на Донбасі проявляються через їхні емоційно-психологічні стани та поведінку, що сформувалися в залежності від

характеру й ступеня жахливості подій, які вони пережили.

4. Досліджено емоційно-психологічні стани (дратливість, тремтіння, страхи, хвилювання, тривога, усамітнення, депресія, плаксивість, неспокійність, розсіяність уваги, порушення сну, кошмари, воєнні теми в іграх, страх смерті членів сім'ї, втрата інтересу до діяльності, порушення ідентичності, сором, низька самооцінка, почуття провини, незахищеність, страх майбутнього, відчуженість та ін.) та поведінку (інтерналізована та екстерналізована) дітей, які пережили травматичні події під час війни.

5. Виявлено, що соціальні та психолого-педагогічні особливості та особливості поведінки дітей також проявляються в індивідуальних відмінностях їхньої реакції на екстремальну ситуацію, прояву захисних механізмів та стратегій опанування. До типових захисних реакцій дітей віднесено відмову, опозицію, імітацію, компенсацію, емансипацію, заміщення, регресію.

6. Узагальнено втрати освітньої сфери Донецької та Луганської областей як провідного інституту соціалізації дітей внаслідок російської агресії: у Донецькій області частково або повністю зруйновано 176 закладів загальної середньої освіти, 86 закладів дошкільної освіти, 28 закладів професійно-технічної освіти, 19 закладів вищої освіти; у Луганській області – близько 40 закладів дошкільної та загальної середньої освіти. Близько половини дитячих садків і шкіл на Донбасі опинилося на тимчасово окупованій території: у Донецькій області – 558 дитячих садків та 515 шкіл, у Луганській області – 297 дитячих садків та 366 шкіл.

7. Узагальнено фактори і засоби негативного впливу Російської Федерації та злочинної влади ОРДЛО на освітню сферу окупованої частини Донецької та Луганської областей: перетворення шкіл на інструмент ідеологічної обробки дітей, ідеологічна наруга над учнями і тотальний контроль над учителями, демографічна катастрофа, тенденція до прихованої смертності тощо.

8. Виявлено проблеми шкіл в прифронтовій зоні (зоні проведення ООС, лінії розмежування): постійні обстріли, агресивна пропаганда з боку держави-агресора та окупаційного режиму; неналежний психологічний стан дітей, батьків та вчителів; дефіцит можливості задоволення всіх освітніх потреб через скорочення культурної інфраструктури та переміщення фахівців на іншу територію України.

9. Визначено проблеми шкіл по всій території України внаслідок гібридної війни: порушення звичайного режиму функціонування; поява нової категорії учнів з числа внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та необхідність урахування їхніх соціальних та емоційно-психологічних особливостей і поведінки в освітній та виховній діяльності.

10. Узагальнено результати чотирирічної діяльності держави щодо створення умов для відновлення і розвитку освітньої сфери Донбасу, реінтеграції та подальшої успішної соціалізації учнівської молоді в український освітній простір: надання можливості завершення навчання учнями з тимчасово окупованих територій за екстернатною формою у школах на підконтрольних Україні територіях, спрощеного вступу учнів з тимчасово окупованої території та прифронтових населених

пунктів до ЗВО через освітні центри «Донбас – Україна», виділення додаткових бюджетних місць для цієї категорії абітурієнтів, фіксовані обсяги державного замовлення для переміщених ЗВО тощо.

11. Встановлено, що не менш вразливою категорією населення, що стала об'єктом і жертвою гібридної війни на Донбасі, стала молодь внаслідок значних вікових змін у фізіологічному й психічному розвитку, що супроводжуються високою нервовою збудливістю, підвищеною чутливістю, нестійкістю реакцій, позиційною нестабільністю, нерозвиненістю критичного рефлексивного мислення й неможливістю об'єктивного самостійного аналізу величезного масиву інформації. Метою і результатом інформаційного впливу на молодь Донбасу стала зміна її свідомості, ціннісних орієнтацій, смислової сфери та поведінки.

12. Результати емпіричних досліджень серед студентської молоді в зоні проведення Операції об'єднаних сил показали слабку захищеність молоді від загрози інформаційної війни, неусвідомленість нею небезпеки, неготовність до протидії.

13. Теоретичне й експериментальне дослідження генези соціальних норм та ціннісних орієнтацій молоді Донбасу в умовах гібридної війни дозволило виявити їхню трансформацію порівняно з мирним часом як у позитивному, так і в негативному плані. Доведено, що у частини молоді Донбасу, яка перебуває на територіях, підконтрольних українській владі, відбувається позитивна реформація системи цінностей та соціальних норм, коли в ієрархії цінностей на перший план виходять громадянські, національні, сімейні та фундаментальні цінності, а соціальна поведінка проявляється в участі у волонтерських рухах, шануванні

державної мови та національних символів України, толерантності, плюралізму, гуманізму та людяності тощо. Натомість, у частини молоді Донбасу, яка знаходиться на тимчасово окупованій території, спостерігається деформація ціннісних орієнтацій, наслідком чого є негативні зміни у наслідуванні соціальних норм – ненависть, агресія, мілітаризм, ретроградність, деградація тощо.

14. Зроблено висновок про те, що після реінтеграції окупованих територій до складу України, перед соціальними інститутами (сім'єю, закладами освіти і культури, ЗМІ тощо), українськими науковцями, освітянами, психологами, соціальними педагогами / соціальними працівниками постане вкрай складне завдання щодо ресоціалізації та подальшої успішної соціалізації дітей і молоді сходу України, які стали жертвою гібридної війни на Донбасі, на основі врахування їхніх соціальних і психолого-педагогічних особливостей, науково обґрунтованих змісту і технологій соціальної, педагогічної та психологічної діяльності.

ВИСНОВКИ

Здійснене у монографії дослідження нової для української науки і суспільства проблеми соціалізації особистості в умовах гібридної війни на сході України дозволило зробити низку ґрунтовних висновків теоретичного й емпіричного характеру, а також визначити напрями подальших науково-теоретичних, методичних і практичних розвідок щодо протидії гібридним війнам у подальшому розвитку людства; розробки змісту і технологій соціальної, педагогічної та психологічної діяльності з різними категоріями населення як способів протистояння в цій війні та реінтеграції тимчасово окупованих територій в український простір.

1. Науково-теоретичне осмислення гібридної війни на Донбасі як нового феномену в історії України дозволило встановити, що проблема гібридних війн у всесвітній історії не нова. Тільки за участю Російської Федерації такі війни неодноразово розгорталися наприкінці ХХ – початку ХХІ століття: Південноосетинська війна (1990 – 1992), Громадянська війна в Грузії (1990 – 1993), Карабахська війна (1991 – 1994), Збройний конфлікт у Придністров'ї (1992), Осетино-інгушський конфлікт (1992), Грузино-абхазька війна (1992 – 1993), Перша чеченська війна (1994 – 1996), Друга чеченська війна (1999 – 2009), війна в Грузії (2008), Сирійська війна (2011 – до сьогодні), Війна на сході України (2014 – до сьогодні) та ін.

2. Встановлено, що гібридна війна – це війна з поєднанням принципово різних типів і способів ведення війни, які скоординовано застосовуються задля досягнення спільних цілей. Типовими компонентами

гібридної війни є застосування: класичних прийомів ведення війни з використанням збройних сил, військової техніки та ін.; нерегулярних збройних формувань – так званих повстанців, терористів, ополченців, бойовиків, «зелених чоловічків» та ін.; інформаційно-психологічного впливу. Особливістю гібридної війни є те, що країна-агресор залишається публічно непричетною до розв'язаного конфлікту.

3. Визначено, що основним і невід'ємним складником сучасної гібридної війни є війна інформаційна, глибинною сутністю якої є ідентоцид – знищення і доведення національної, державної та громадянської ідентичності країни-суперника до такого стану, коли частина населення стає на бік зовнішнього агресора та оголошує ворогом іншу частину населення власної країни. Ключовим завданням інформаційної агресії є інформаційно-психологічний вплив на свідомість людини інформаційно-психологічними засобами, який викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку.

4. Узагальнено низку прийомів, що використовує ворог в інформаційній війні проти України: дискредитація України в ЗМІ, неправдиві SMS-повідомлення українським військовослужбовцям та населенню, асиметрична подача матеріалу, перенесення історичних фактів на реалії сьогодення, створення неіснуючих подій, фактів та явищ, формування у населення непідконтрольних територій почуття «скривдженого патріотизму» тощо.

5. Розкрито особливості, сутність та чинники процесу соціалізації особистості в умовах гібридної

війни на Донбасі, уточнено категоріальний апарат теорії соціалізації особистості в незвичайних умовах шляхом, по-перше, уведення в науковий обіг двох понять – абераційна соціалізація та абераційна активність; по-друге, обґрунтування трирівневої моделі процесу соціалізації особистості.

Абераційну соціалізацію представлено як новий різновид соціалізації особистості, що означає негативну, хибну, викривлену соціалізацію особистості внаслідок агресивних і спотворених зовнішніх впливів та низького рівня розвитку її індивідуально-психологічних якостей; абераційну активність – як соціальну активність такої особистості, спрямованої на досягнення антисоціальних цілей.

Трирівнева модель процесу соціалізації відбиває нове уявлення про це явище, яка на відміну від традиційної дворівневої моделі, уявляє собою поєднання трьох компонентів: 1) засвоєння соціальних норм, досвіду, цінностей, ролей, зв'язків, зразків поведінки тощо; 2) їх відтворення завдяки власній активності; 3) створення нового в соціальному середовищі як просоціального, так і антисоціального змісту.

6. Доведено, що абераційна соціалізація особистості, як і будь-який вектор процесу соціалізації, відбувається під впливом стихійних, відносно спрямованих і цілеспрямованих чинників на макро-, мезо-, мікрорівнях та індивідуально-психологічному рівні особистості.

Визначено три групи чинників абераційної соціалізації особистості на макро-, мезорівнях: соціальні, економічні, етнополітичні. До соціальних чинників абераційної соціалізації особистості на сході України віднесено соціальне розшарування суспільства

та соціальну нерівність. До економічних чинників – нереформовану економіку та її залежність від Росії. До етнополітичних чинників – етнополітичний розкол України на схід та захід, використання федералізму як етнополітичної технології дезінтеграції України, злочинну регіональну етнонаціональну політику.

До індивідуально-психологічних чинників абераційної соціалізації віднесено рівень сформованості психофізіологічних властивостей індивіда та рівень розвитку психологічних якостей особистості, зокрема цінностей, установок, критичного мислення, рефлексії, екстернальності. Встановлено, що людина з низьким ступенем психологічної стійкості, зі слаборозвиненою рефлексією та розвиненою екстернальністю може стати жертвою індукування – прямого навіювання, при якому вона перетворюється на об'єкт інформаційно-психологічного впливу. У людини ж з високим рівнем розвитку особистості, зокрема установок, включаються механізми психологічного захисту від негативного впливу інформації, що забезпечують інформаційно-психологічну безпеку особистості та подальшу успішну соціалізацію. До таких механізмів віднесено «блокування», «відхід», «управління», «вигнання», «ігнорування» та ін.

7. Наукове обґрунтування особливостей соціалізації дітей і молоді сходу України в умовах гібридної війни на Донбасі дозволило, по-перше, визначити соціальні й психолого-педагогічні особливості дітей, що стали жертвами несприятливих умов соціалізації в умовах гібридної війни на сході України; по-друге, розкрити специфіку освіти дітей на різних територіях України (тимчасово окупованій, у зоні проведення ООС, іншій території) як одного з провідних

інститутів соціалізації особистості; по-третє, дослідити генезу соціальних норм та ціннісних орієнтацій молоді Донбасу як об'єкту маніпулятивного впливу з боку Російської Федерації.

8. Встановлено, що соціальні й психолого-педагогічні особливості дітей-жертв гібридної війни на Донбасі проявляються через їхні емоційно-психологічні стани та поведінку, що сформувалися в залежності від характеру й ступеня жахливості подій, які вони пережили. До них належать: дратливість, тремтіння, страхи, хвилювання, тривога, усамітнення, депресія, плаксивість, неспокійність, розсіяність уваги, порушення сну, кошмари, воєнні теми в іграх, страх смерті членів сім'ї, втрата інтересу до діяльності, порушення ідентичності, сором, низька самооцінка, почуття провини, незахищеність, страх майбутнього, відчуженість та ін., а також специфічна інтерналізована та екстерналізована поведінка дітей, що проявляється в типових захисних реакціях – відмові, опозиції, імітації, компенсації, емансипації, заміщенні, регресії.

9. Узагальнено втрати освітньої сфери Донецької та Луганської областей як провідного інституту соціалізації дітей внаслідок російської агресії: у Донецькій області на тимчасово окупованій території залишилося 558 дитячих садків та 515 шкіл, у Луганській області – 297 дитячих садків та 366 шкіл. Також визначено фактори і засоби негативного впливу Російської Федерації та злочинної влади ОРДЛО на освітню сферу окупованої частини Донецької та Луганської областей: перетворення шкіл на інструмент ідеологічної обробки дітей, ідеологічна наруга над учнями і тотальний контроль над учителями, демографічна катастрофа, тенденція до прихованої смертності тощо.

10. Виявлено проблеми шкіл в прифронтовій зоні (зоні проведення ООС, лінії розмежування): постійні обстріли, агресивна пропаганда з боку держави-агресора та окупаційного режиму; неналежний психологічний стан дітей, батьків та вчителів; дефіцит можливості задоволення всіх освітніх потреб через скорочення культурної інфраструктури та переміщення фахівців на іншу територію України. Також визначено проблеми шкіл по всій території України внаслідок гібридної війни: порушення звичайного режиму функціонування; поява нової категорії учнів з числа внутрішньо переміщених осіб (ВПО), необхідність урахування їхніх соціальних та емоційно-психологічних особливостей і поведінки в освітній та виховній діяльності.

11. Встановлено, що не менш вразливою категорією населення, що стала об'єктом і жертвою гібридної війни на Донбасі, стала молодь. Результати емпіричних досліджень серед студентської молоді в зоні проведення Операції об'єднаних сил показали слабку захищеність молоді від загрози інформаційної війни, неусвідомленість нею небезпеки, неготовність до протидії. Теоретичне й експериментальне дослідження генези соціальних норм та ціннісних орієнтацій молоді Донбасу в умовах гібридної війни дозволило виявити їхню трансформацію порівняно з мирним часом як у позитивному, так і в негативному плані. Доведено, що у частини молоді Донбасу, яка перебуває на територіях, підконтрольних українській владі, відбувається позитивна реформація системи цінностей та соціальних норм, коли в ієрархії цінностей на перший план виходять громадянські, національні, сімейні та фундаментальні цінності, а соціальна поведінка проявляється в участі у волонтерських рухах, шануванні

державної мови та національних символів України, толерантності, плюралізму, гуманізму, людяності тощо. Натомість, у частини молоді Донбасу, яка знаходиться на тимчасово окупованій території, спостерігається деформація ціннісних орієнтацій, наслідком чого є негативні зміни у наслідуванні соціальних норм – ненависть, агресія, мілітаризм, ретроградність, деградація тощо.

12. Зроблено висновок про те, що після реінтеграції окупованих територій до складу України, перед соціальними інститутами (сім'єю, закладами освіти і культури, ЗМІ тощо), українськими науковцями, освітянами, психологами, соціальними педагогами / соціальними працівниками постане вкрай складне завдання щодо ресоціалізації та подальшої успішної соціалізації дітей і молоді сходу України, які стали жертвою гібридної війни на Донбасі, на основі врахування їхніх соціальних і психолого-педагогічних особливостей, науково обґрунтованих змісту і технологій соціальної, педагогічної та психологічної діяльності.

Викладені в монографії науково-теоретичні положення та результати емпіричних досліджень не вичерпують усіх проблем, що постали перед українським суспільством і державою, сучасною наукою і практикою внаслідок розв'язання гібридної війни на сході України злочинною владою РФ. Перед науковцями й освітянами, політиками, різнопрофільними інститутами громадянського суспільства стоїть завдання привернення уваги всього світу до трагедії ХХІ століття, яку зазнала Україна внаслідок військової та інформаційної агресії РФ; утворення підґрунтя для осмислення й об'єктивного усвідомлення нашим

суспільством та міжнародною спільнотою сутності гібридної війни та її нищівного впливу на всі сфери життя суспільства, держави й особистості; розробки стратегії і тактики щодо забезпечення інформаційної та військової безпеки нашої країни; створення умов для соціально-економічного розвитку України, подолання етнополітичного розколу між Сходом і Заходом задля консолідації громадянського суспільства та формування єдиної української політичної нації.

Перед українською педагогічною наукою стоїть завдання оновлення наукових засад, розробки змісту і технологій освітньої, виховної, соціальної, психологічної діяльності як способів протистояння в гібридній війні, формування ціннісних засад розвитку особистості та суспільства, виховання нового покоління українців на основі зрозумілої та єдиної для всіх національної ідеї; повної перемоги над ворогом та реінтеграції тимчасово окупованих територій в український правовий та освітньо-виховний простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абраменкова В. В. Социальная психология детства в контексте развития отношений ребенка в мире / В. В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 3–16.
2. Авраменко О. О. Соціалізація особистості як соціально-педагогічна проблема / О. О. Авраменко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України (Педагогічні науки). – 2013. – Вип. 5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_5_3
3. Алексеева-Вовк М. І. Сутність процесу соціалізації студентів вищих навчальних закладів [Електронний ресурс] / М. І. Алексеева-Вовк. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Psihologia/24227.doc.htm
4. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-пресс, 1996. – 376 с.
5. Асланов С. Етнополітичний конфлікт (гібридна війна на Сході України) як наслідок регіональної етнопонаціональної політики [Електронний ресурс] / С. Асланов. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/4822/>
6. Ауербах Ш. Генетика / Ш. Ауербах ; [пер. с англ.; под ред. В. В. Алпатова]. – М. : Атомиздат, 1968. – 280 с.
7. Бабич Т. Рейдерство в Україні – загроза національній безпеці [Електронний ресурс] / Т. Бабич. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2105/>;

8. Благута Р. І. Профілактика делінквентності неповнолітніх : психолого-правові аспекти : монографія / Р. І. Балгута. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – 176 с.
9. Богайчук В. Ж. Гібридна війна як елемент реалізації імперської національної геополітики Російської Федерації / В. Ж. Богайчук // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка (Педагогічні науки). – 2017. – № 7 (312). – С. 6–11.
10. Богуш В. М. Інформаційна безпека держави / В. М. Богуш, О. К. Юдін. – К. : МК-Прес, 2005. – 432 с.
11. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації (підготовка вчителя до формування виховуючих відносин з учнями) : навч.-метод. посібник / А. М. Бойко. – К. : ІЗМН, 1996. – 232 с.
12. Брицко Ф. Російська гібридна війна проти України і світу [Електронний ресурс] / Ф. Брицко. – Режим доступу : <http://rionews.com.ua/newspaper/all/20170108/n14247172317>
13. Брідлав вважає, що загроза «гібридної війни» нависла над Молдовою [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrainian.voanews.com/content/breedlove-on-moldova/2451324.html>.
14. Будагьянц Л. М., Осьодло В. І. Національна освіта проти гібридної зброї: боротьба за історію / Л. М. Будагьянц, В. І. Осьодло // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка (Педагогічні науки). – 2017. – № 7 (312). – С. 11–26.

15. Вдовиченко О. В. Ризик у структурі девіантної поведінки / О. В. Вдовиченко // Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи : матеріали конференції, присвяченої 80-й річниці від заснування держ. показового Дитячого містечка ім. ІІ Комінтерну в Одесі / А. І. Паньков, (ред. кол.); Одеська національна академія. – О. : Юридична література, 2001. – С. 84 –87.
16. Вепринцев В. Б. Операції інформаційно-психологічної війни: короткий енциклопедический словарь-справочник / В. Б. Вепринцев, А. В. Манойло, А. І. Петренко, Д. Б. Фролов. – М. : Горячая линия – Телеком, 2005. – 495 с.
17. Від війни на Донбасі постраждали 580 тисяч дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.prostir.ua/?news=vid-vijny-na-donbasi-postrazhdaly-580-tysyach-ditej>.
18. Вінтоняк В. Ф. Гендерні аспекти військової освіти в умовах гібридної війни / В. Ф. Вінтоняк // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка (Педагогічні науки). – 2017. – № 7 (312). – С. 36–44.
19. Вітман К. Суперечності загальнонаціональної та регіональної етнополітики в Україні / К. Вітман // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 9. – С. 57.
20. Волинець Н. В. Психологічні механізми виявлення та протидії маніпулятивним намірам у студентів : автореф. канд. психол. наук; спец. 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи / Наталія Валентинівна Волинець ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К. : 2008. – 21 с.

21. Волкогонов Д. А. Психологическая война / Д. А. Волкогонов. – М. : Военное изд-во, 1983. – 288 с.
22. Волошин П. В. Принципи медико-психологічної реабілітації осіб, які постраждали під час виконання службових обов'язків в Україні / П. В. Волошин, Н. О. Марута, Л. Ф. Шестопалова, І. В. Лінський // Український вісник психоневрології. – 2015. – Том 23, вип. 2 (83) – С. 105.
23. Волошин П. В. Стратегія охорони психічного здоров'я населення України: сучасні можливості та перешкоди / П. В. Волошин, Н. О. Марута // Український вісник психоневрології. – 2015. – Т. 23, вип. 1 (82). – С. 5–11.
24. Воробйова І. В. Інформаційно-психологічна зброя як самостійний засіб ведення інформаційно-психологічної війни / І. В. Воробйова // Системи озброєння і військова техніка. – 2010. – № 1 (21). – С. 141–144.
25. Выготский Л. С. Проблемы возрастной периодизации детского возраста / Л. С. Выготский // Вопросы психологии. – 1972. – № 2. – С. 114–123.
26. Гарасимів Т. З. Особистість та проблеми її соціалізації / Т. З. Гарасимів // Форум права. – 2009. – №3. – С. 156–161.
27. Генштаб оновив кількість втрат: під час АТО загинули 2,4 тис. військових, 927 – небойові втрати [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zik.ua/news/2018/03/03/genshtab_onovyv_kilki_st_vtrat_pid_chas_ato_zagynuly_24_tys_viyskovyh_1277865

28. Герасимов В. В. Ценность науки в предвидении / В. В. Герасимов // Военно-промышленный курьер. – 2013. – № 8 (476). – 27 февр. – С. 1–3.
29. Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції: зб. наук. пр. / За заг. ред. ред. В. С. Курила, С. В. Савченка, О. Л. Караман. – Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. – 383 с.
30. Глухова М. Ф. Социализация как социально-педагогической явление [Текст] / М. Ф. Глухова // Ученые записки Московского гуманитарного педагогического института / Редкол. : А. Г. Кутузов, А. В. Каравашкин, Е. Г. Чернышева. – М. : МГПИ, 2005. – Т. 3. – С. 99–104.
31. Гойман О. О. Маніпулювання масовою свідомістю в умовах сучасної гібридної війни / О. О. Гойман // Філософія. – № 1 (117) січень 2015. – С. 50–56.
32. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. Горбулін // Дзеркало тижня – Україна. – 2015. – № 2 (24 січня). – С. 3.
33. Гошовський Я. О. Психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованих підлітків : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Гошовський Ярослав Олександрович. – К., 2009. – 396 с.
34. Гошовський Я. О. Ресоціалізація депривованої особистості : монографія / Я. О. Гошовський. – Дрогобич : Коло, 2008. – 480 с.
35. Гримова А. Соціалізація – навчання жити в суспільстві [Текст] / А. Гримова, А. Гречишкіна // Дошкільне виховання : наук.-метод. журнал для педагогів і батьків. – К., 2008. – № 3. – С. 10–13.

36. Гринько К. Інформаційно-психологічна агресія як різновид інформаційно-психологічного впливу. Аналіз форм і засобів здійснення у інфопросторі України та стратегії протидії [Електронний ресурс] / К. Гринько. – Режим доступу : <http://asyan.org/potra/>.
37. Гуз А. М. Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу: Навч. посібник [Текст] / А. М. Гуз. – К. : КНТ, 2007 – 260 с.
38. Гурковський В. Механізми використання дезінформації в умовах російської гібридної агресії / В. Гурковський // Укр. наук. журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2016. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/1393>
39. Гусак А. П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Андрій Петрович Гусак ; Національна академія наук України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2010. – 16 с.
40. Дацюк С. А. Стратегія перемоги України у війні з Росією [Електронний ресурс] / С. А. Дацюк. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53a5542ba2a4a/>.
41. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах : метод. реком. / П. В. Волошин,

- Н. О. Марута, Л. Ф. Шестопалова, І. В. Лінський [та ін.]. – Харків, 2014. – 79 с.
42. Діти і війна: навчання технік зцілення : навч. посіб. / Ін-т психічного здоров'я Українського католицького університету : Вид. серія «Психологія. Психіатрія. Психотерапія. – 98 с.
43. Діти, які не відвідують школу в Україні: дослідження масштабів та виміру проблеми з рекомендаціями для подальших дій / на замовлення ЮНІСЕФ. – 67 с.
44. Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми і перспективи: матеріали II Всеукраїн. наук.-практ. Інтернет-конф., м. Полтава, 23 листопада 2016 р. / редкол. : І. Г. Передерій, А. А. Соляник та ін. – Полтава : ПолтНТУ, 2016. – 320 с.
45. Доповідь Генерального секретаря ООН Кофі Аннана // 3 жовтня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.un.org/sg/en/annual_report.
46. Драч І. Як облаштувати інформаційний простір / І. Драч // Людина і влада. – 2001. – № 1–2. – С. 68.
47. Драч С. В. Ціннісні орієнтації студентської молоді українського суспільства: сутність та динаміка / С. В. Драч [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Znpkhist/2010_2/10dsvssd.pdf.
48. Дубина А. М. Інформаційно-психологічні війни і їх вплив на масову свідомість / А. М. Дубина. – К. : НТУУ «КПІ», 2011. – 57 с.
49. Духовний геноцид [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

- [http://www.slovarnik.ru/html_tsot/d/duhovn3y-genocid.html]
50. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
 51. Євтух М. Б. Соціальна педагогіка : підручник / М. Б. Євтух, О. П. Сердюк. – К. : МАУП, 2002. – 232 с.
 52. Жарков Я. та ін. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність) : монографія / Я. Жарков, В. Петрик, М. Присяжнюк та ін. – К. : ПАТ «Віпол», 2013. – 248 с.
 53. Жарков Я. М. Інформаційно-психологічний вплив на війська і населення противника (1939–2000 рр.) : дис.... канд. іст. наук : 20.02.02 / Яків Миколайович Жарков – К. : Національна академія оборони України, 2007. – 195 с.
 54. За чотири роки на Донбасі загинули понад 2,5 тисячі мирних мешканців – ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.unian.ua/war/10089620-za-chotiri-roki-na-donbasi-zaginuli-ponad-2-5-tisyachi-mirnih-meshkanciv-oon.html>
 55. Забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб в Україні: звіт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.odfoundation.eu/a/6740,zvit-zabezpechennya-prav-vnutrishno-peremishchenih-osib-v-ukrayini>.
 56. Заблоцький В. В. Гібридна війна: політичний прорахунок чи неминучість / В. В. Заблоцький, Н. В. Заблоцька-Сеннікова // Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі:

- витоки, реалії, перспективи реінтеграції : зб. наук. пр. / За заг. ред. ред. В. С. Курила, С. В. Савченка, О. Л. Караман. – Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. – С.70–75.
57. Зверева І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні : теорія і практика : монографія / І. Д. Зверева. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 333 с.
58. Звіт за результатами громадського моніторингу доступу тимчасових переселенців до освіти. – К. : Міжнародний Фонд «Відродження», 2015. – 14 с.
59. Иссерсон Г. С. Новые формы борьбы / Г. С. Иссерсон. – М. : Военгиз, 1940 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zhistory.org.ua/book40a.htm>.
60. Історія інформаційно-психологічного протиборства : підруч. / [Я. М.Жарков, Л. Ф.Компанцева, В. В.Остроухов В. М.Петрик, М. М.Присяжнюк, Є. Д.Скулиш] ; за заг. ред. д.ю.н., проф., засл. юриста України Є. Д. Скулиша. – К. : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. – 212 с.
61. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 207 с.
62. Калашник Н. С. Уточнення понятійного апарату процесу ресоціалізації в соціально-педагогічній роботі з неповнолітніми в пенітенціарній системі України [електронний ресурс] / Н. С. Калашник. – Режим доступу : <http://www.kvs.zp.ua>
63. Караман О. Л. Напрями і зміст діяльності університету в умовах гібридної війни на Сході України / О. Л. Караман // Вісн. Луган. нац. ун-ту

- ім. Тараса Шевченка (Педагогічні науки). – 2016. – № 6 (303). – С. 221–231.
64. Караман О. Л. Ресоціалізація особистості неповнолітнього засудженого в контексті соціалізаційного процесу / О. Л. Караман // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2011. – № 4. – С. 65–71.
65. Караман О. Л. Чинники абераційної соціалізації особистості в умовах гібридної війни на сході України / О. Л. Караман // Вісник Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка (педагогічні науки). – 2017. – № 7 (312) червень 2017. – Ч. I. – С. 52–67.
66. Караман О. Л. Соціально-педагогічні умови захисту дитинства в діяльності загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «соціальна педагогіка» / Караман Олена Леонідівна ; Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2002. – 286 с.
67. Каретна О. О. Політична активність молоді як умова соціально-політичних трансформацій в Україні / О. О. Каретна // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія» : Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2012. – Вип. 44. – С. 254–265 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/App/2012_44/Keretna.pdf.
68. Карпенко В. Інформаційний простір і національна безпека України [Електронний ресурс] / В. Карпенко. – Режим доступу: http://www.universum.lviv.ua/archive/journal/2002/kar_p_7.html.

69. Карпенко В. Інформаційний простір як чинник національної безпеки України / В. Карпенко // Українознавство [Текст]: науковий громадсько-політичний культурно-мистецький релігійно-філософський педагогічний журнал. – 2005. – № 3. – С. 182–192.
70. Карпець О. Сепаратизм в Україні та його соціальні причини [Електронний ресурс] / О. Карпець. – Режим доступу : <http://eizvestia.com/uk/politika-ukr/full/706-separatizm-v-ukraini-ta-jogo-socialni-prichini>
71. Картунов О. В. Вступ до етнополітології : наук.-навч. посіб. / О. В. Картунов. – К. : Ін-т економіки, управління та господарського права «Крок», 1999. – 300 с.
72. Клаузевиц К. О войне / К. Клаузевиц. – М. : Эксмо, 2007. – 387 с.
73. Ковтун Е. При Януковиче семь тысяч компаний подверглись рейдерству со стороны Семьи [Електронний ресурс] / Е. Ковтун. – Режим доступу : <http://nv.ua/publications/pri-yanukoviche-sem-tysyach-kompaniy-podverglis-reyderstvu-so-storony-semi-5059.html>
74. Колеснікова Р. В. Формування механізму протидії маніпуляційному впливу на свідомість особистості [Електронний ресурс] / Р. В. Колеснікова. – Режим доступу : http://psychologis.com.ua/formirovanie_mehanizma_protivodeystviya_manipulyacionnomu_vozdeystviyu_na_soznanie_lichnosti.htm
75. Кононов І. Ф. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни / І. Ф. Кононов // Гібридна війна на Сході України в

- міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції : зб. наук. пр. / За заг. ред. ред. В. С. Курила, С. В. Савченка, О. Л. Караман. – Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. – С. 17–24.
76. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i>.
77. Корнієнко С. Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен [Електронний ресурс] / С. Корнієнко. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25363591.html>.
78. Коротяєв Б. І. Педагогічна філософія : колективна монографія / Б. І. Коротяєв, В. С. Курило, С. В. Савченко. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 340 с.
79. Костюк І. А. Інформаційні війни в контексті революційних подій в Україні / І. А. Костюк // Актуальні проблеми соціальних комунікацій : матеріали студентської наукової конференції, 22 травня 2014 р. – К., 2014. – С. 57–60.
80. Костюченко Ю. Про психологічну війну проти України як компонента інформаційної війни [Електронний ресурс] / Ю. Костюченко. – Режим доступу : http://espresso.tv/blogs/2014/09/10/pro_psykholohichnu_viynu_protu_ukrayiny_yak_komponentu_informaciy_nou_i_viynu.
81. Кравченко Т. В. Сучасні характеристики соціалізації / Т. В. Кравченко // Вісник АПН

- України. Педагогіка і психологія. – К., 2007. – № 3. – С.11–19.
82. Кравченко Т. В. Теоретико-методичні засади соціалізації дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Тамара Володимирівна Кравченко. – К., 2010. – 40 с.
83. Кривава статистика: скільки військових загинуло на Донбасі Електронний ресурс. – Режим доступу : <https://mind.ua/openmind/20174536-krivava-statistika-skilki-vijskovih-zaginulo-na-donbasi>
84. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, средства, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько. – Минск : Харвест, 1999. – 448 с.
85. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка : підручник / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К. : Знання, 2007. – 447 с.
86. Курило В. С., Савченко С. В. Інформаційна агресія в контексті гібридної війни на сході України / В. С. Курило, С. В. Савченко // Освіта та педагогічна наука. – 2017. – № 2 (167). – С. 5–13.
87. Курило В. С., Караман О. Л. Актуальні проблеми шкільної освіти в умовах гібридної війни на Донбасі / В. С. Курило, О. Л. Караман // Рідна школа : наук.-пед. журнал. – 2017. – № 9–10 (вересень–жовтень). – С. 36–41.
88. Лавриченко Н. М. Проблеми гуманістичного спрямування шкільної соціалізації: пед. роздуми і нотатки / Н. М. Лавриченко. – К. : ТОВ «Інсайт-плюс», 2006. – 279 с.
89. Левицкий В. Информационно-психологическая безопасность личности [Электронный ресурс] /

- В. Левицкий // Партнер. Ваш партнер в Германии. – 2007. – № 6 (117). – Режим доступа : <http://www.partner-inform.de/partner/detail/2007/6/272/2445>
90. Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді / Н. Левковська // Політичний менеджмент. Соціологія. – 2006. – № 1. – С. 85–93.
91. Лещук Г. В. Соціалізація особистості як соціально-педагогічне явище / Г. В. Лещук // Наук. вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Педагогіка. Соціальна робота». – 2011. – Вип. 20. – С. 71–73.
92. Лисенко В. В. Проблеми інформаційної незалежності держави [Електронний ресурс] / В. В. Лисенко. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1318>.
93. Литовченко О. Соціалізація і соціальне становлення особистості: теоретична інтерпретація / О. Литовченко // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка (Психологія. Педагогіка. Соціальна робота). – 2012. – № 6. – С. 23–25.
94. Лібанова Е. Україна: глибина нерівності [Електронний ресурс] / Е. Лібанова. – Режим доступу : <https://dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti-.html>
95. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-метод. посіб. / М. П. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
96. Магда Є. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір / Є. Магда // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 5. – С. 138–142.

97. Магда Є. В. Гібридна війна: сутність та структура феномену [Електронний ресурс] / Є. В. Магда. – Режим доступу : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489/2220.
98. Маклюэн М. Понимание Медиа: внешние расширения человека / Пер. с англ. В. Николаева; Закл. ст. М. Вавилова. – М., Жуковский : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
99. Максименко О. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія : навч. посіб. / О. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.
100. Максимова Н. Ю. Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками : метод. реком. / Н. Ю. Максимова. – К. : АПН Украины, Ин-т психологии, 1991. – 136 с.
101. Максимова Н. Ю. Основы детской патопсихологии : учеб. пособ. / Н. Ю. Максимова, Е. Л. Милютин, В. М. Пискун. – К. : НПП Перспектива, 1999. – 432 с.
102. Марков А. Р. Інформаційно-психологічна війна як загроза психологічному здоров'ю населення України: сучасна реальність та перспективи / А. Р. Марков // Медична психологія: здобутки, розвиток та перспективи. Медико-психологічна реабілітація учасників воєнних конфліктів : матеріали IV міжн. наук.-практ. конф. 22–24.10.2015. – К., 2015. – С. 46–48.
103. Маркова М. В. Інформаційно-психологічна війна як нова загроза здоров'ю населення України: реальність небезпеки та напрями протидії [Електронний ресурс] / М. В. Маркова // Здоров'я України. Режим доступу : [223](http://health-</div><div data-bbox=)

- ua.com/article/5219-nformatcjnopsihologchna-vjna-yak-nova-zagroza-zdorovyu-naselennya-ukrani-re
104. Маркова М. В. Постстресові дезадаптивні стани на тлі соціальних змін: аналіз проблеми / М. В. Маркова, П. В. Козира // Медична психологія. – 2015. – № 1 (37). – С. 8–13.
 105. Марута Н. О., Маркова М. В. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання / Н. О. Марута, М. В. Маркова // Український вісник психоневрології. – 2015. – Т. 23, вип. 3 (84). – С. 21–28.
 106. Месснер Е. Э. Всемирная мятежевойна / Е. Э. Месснер. – М. : Кучково поле, 2004. – 604 с.
 107. Методичні матеріали з воєнно-ідеологічної підготовки особового складу збройних сил України на 2015 навчальний рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : mil.univ.kiev.ua/files/67_1074163600.doc.
 108. Михайлов А. П. Подросток с девиантным поведением (формы педагогического воздействия) / А. П. Михайлов. – М. : Изд-во МОСУ, 2000. – 44 с.
 109. Михальський І. С., Набока О. В. Криза сучасної глобальної економічної системи та початок політичного конфлікту в Україні 2013–2016 рр. / І. С. Михальський, О. В. Набока // Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції : зб. наук. пр. / За заг. ред. ред. В. С. Курила, С. В. Савченка, О. Л. Караман. – Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. – С. 75–89.

110. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка : навч. посібник / Л. І. Міщик ; Інститут змісту і методів навчання. – К., 1997. – 139 с.
111. Міщик Л. І. Соціально-педагогічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. І. Міщик, З. Г. Білоусова. – Запоріжжя : Вид-во ЗДУ, 2003. – 108 с.
112. Мороз Ю., Твердохліб Ю. Інформаційно-психологічні операції в умовах ведення гібридної війни / Ю. Мороз, Ю. Твердохліб // Вісн. Львів. ун-ту. Серія Міжнародні відносини. – 2016. – Вип. 38. – С. 97–105.
113. Морозова Е. Е. К вопросу о социализации личности средствами патриотического воспитания в гуманистическом образовательном пространстве / Е. Е. Морозова // Сибирский педагогический журнал (Вопросы воспитания и обучения). – 2017. – № 2. – С. 26–30.
114. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В. А. Сластенина. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 200 с.
115. Мудрик А. М. Социализация человека / А. М. Мудрик. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 304 с.
116. Мудрик А. М. Социализация человека как проблема / А. М. Мудрик // Социальная педагогика : деловой журнал для социальных работников и педагогов. – М., 2005. – № 4. – С. 47–56.
117. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій : навч. посіб. / М. Т. Дзюба, Я. М. Жарков, І. О. Ольховой,

- М. І. Онищук / під заг. ред. В. В. Балабіна. – К. : ВІПІ НГУУ «КПШ», 2006. – 472 с.
118. Неживець О. М. Ресоціалізація засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі : монографія / О. М. Неживець, Л. А. Жук, І. Л. Жук. – К. : Кондор, 2009. – 222 с.
119. Овчаренко О. В. Глибинно-психологічні чинники формування соціалізації та асоціалізації особистості [Електронний ресурс] / О. В. Овчаренко. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/688/94/>
120. Однажды наша жизнь изменилась [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=MshQF4g2Lm4>
121. Опитування, проведені соціологічною групою «Рейтинг» у квітні 2013 року та грудні 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14092/>
122. Оржеховська В. М. Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень важковиховуваних учнів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Оржеховська Валентина Михайлівна. – К., 1995. – 440 с.
123. Особистість в умовах кризових викликів сучасності : матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року) / За ред. академіка НАПН України С. Д. Максименка. – К., 2016. – 629 с.
124. Остроухов В. В. Інформаційне протиборство в історії людства [Текст] / В. В. Остроухов // Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних

- інформаційних операцій : навч. посіб. / В. М. Петрик, О. А. Штоквиш, В. В. Кальниш [та ін.]. – К. : Росава, 2006. – С. 7–20.
125. Осьодло В. І., Будагьянц Л. М. Соціально-філософські та психологічні аспекти сучасних війн : монографія / В. І. Осьодло, Л. М. Будагьянц. – К. : Видавничий дім «АртЕк», 2018. – 408 с.
126. Пальчук В. Децентралізація vs федералізація: аспекти українського державотворення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=959:detsentralizatsiya&catid=8&Itemid=350
127. Панарин И. Н. Технология информационной войны / И. Н. Панарин. – М. : «КСП+», 2003. – 320 с.
128. Панченко В. М. Інформаційні операції в асиметричній війні Росії проти України: підходи до моделювання / В. М. Панченко // Інформація і право. – 2014. – № 3 (12). – С. 13–16.
129. Парубій А. Війна Росії проти України і світу // Українська Правда. – 2014. – 6 серпня 2014 [Електронний ресурс] / А. Парубій. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/6/7034046/>.
130. Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи [Електронний ресурс] / В. Петрик // Юридичний журнал. – 2009. – № 5. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3222>.
131. Петрик В. Небезпеки особистості в інформаційному просторі / В. Петрик, Я. Жарков,

- М. Дзюба // Юридичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 45–46.
132. Петрочко С. П. Деякі аспекти соціального виховання у вищих навчальних закладах мистецького профілю / С. П. Петрочко // Соціалізація особистості : зб. наук. пр. / За ред. проф. А. Й. Капської.– К. : Логос, 2005. – Том XXIV. – С. 139–146.
133. Під час війни на Донбасі загинуло 2523 цивільних, – ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://espresso.tv/news/2017/12/12/pid_chas_viyuny_na_donbasi_zagynulo_2_523_cyvilnykh_oon
134. Пірен М., Ясенова А. Соціалізація молоді в українському суспільстві: стан, особливості становлення [Електронний ресурс] / М. Пірен, А. Ясенова // Український науковий журнал «Освіта регіону» (Політологія. Психологія. Комунікації). – 2011. – № 4. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/658>
135. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 255 с.
136. Половина шкіл на Донбасі залишилися на непідконтрольній Україні території, – МОН // РБК-Україна, 04.09.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/ukr/news/polovina-shkol-donbasse-ostalis-nepodkontrolnoy-1441388143.html>.
137. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи / [ред. : І. І. Мигович, І. В. Козубовська]. – Ужгород : Вид-во УжНУ ; «Мистецька лінія». – 2001. – 152 с.
138. Порошенко розповів, скільки дітей загинуло в зоні АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

- <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/28/novyna/suspilstvo/poroshenko-rozpoviv-skilky-ditej-zahynulo-zoni-ato>.
139. Почепцов Г. Г. Психологические войны / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2000. – 528 с.
 140. Почепцов Г. Г. Информационно-политические технологии / Г. Г. Почепцов. – М. : Центр, 2003. – 384 с.
 141. Почепцов Г. Г. Информационные войны. Новый инструментарий политики / Г. Г. Почепцов. – М. : Алгоритм, 2015. – 300 с.
 142. Презентация первого детского журнала «ЛНР» «Вежливые человечки» состоялась в Луганске [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.reddit.com/r/ukraine/comments>
 143. При Януковиче в Украине участились рейдерские захваты [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.dsnews.ua/economics/pri-yanukoviche-reyderskim-zahvatam-podverglis-okolo-5-tysyach-15072014151200>
 144. Пригожин А. И. Особенности четвертой мировой войны / А. И. Пригожин // ВМУ. Сер. 18. Социология и политология. – 2004. – № 3. – С. 54–63.
 145. Промивають мізки: в Донецьку розповіли, як бойовики ДНР-ЛНР «працюють» з дітьми і підлітками [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2018-07-06/promyivayut-mozgi-v-donetske-rasskazali-kak-boeviki-dnr-lnr-rabotayut-s-detmi-i-podrostkami/135257>
 146. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з

- дітьми зі сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / Л. А. Мельник та ін. ; за ред. Л. С. Волинець. – К. : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. – 72 с.
147. Психотропное телевидение: как Россия проводит масштабный эксперимент [Электронный ресурс]. – режим доступа : <http://politolog.net/hot/psixotropnoe-televidenie-kak-rossiya-provodit-masshtabnyj-eksperiment-ekspert/>.
148. Радзієвська О. Г. Проблеми негативних інформаційних впливів на дитину в Україні в умовах збройного протистояння / О. Г. Радзієвська // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2017. – Вип. 42. – С. 197–200.
149. Радковець Ю. «Гібридна політика» сучасної Росії як стратегія реалізації її національної геополітики – [Електронний ресурс] / Ю. Радковець. – Режим доступу : <http://bintel.com.ua/uk/article/gibrid-politics/>.
150. Радковець Ю. І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України / Ю. І. Радковець // Наука і оборона. – 2014. – № 3. – С. 36–42.
151. Раскин А. В. Рефлексивное управление как технология информационного воздействия / А. В. Раскин, И. В. Тарасов // Информационные войны. – 2014. – № 2. – С. 15–17.
152. Раскин А. В. Рефлексивное управление противником в современной парадигме войны / А. В. Раскин, С. Е. Таразевич, И. В. Тарасов // Информационные войны. – 2015. – № 1. – С. 2–6.

153. Расстройства адаптации среди гражданского населения, пережившего боевые действия, спустя месяц после их прекращения / И. В. Линский, В. Н. Кузьминов, Н. В. Позднякова [и др.] // Український вісник психоневрології. – 2014. – Т. 22, вип. 3 (80). – С. 5–12.
154. Расторгуев С. П. Философия информационной войны / С. П. Расторгуев. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2003. – 496 с.
155. РосЗМІ: Проект «Новоросія» офіційно закрили [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/05/20/7068502>
156. Ручка А. О. Ціннісні пріоритети населення України за умов суспільних трансформацій. Українське суспільство: 20 років незалежності : аналіт. матер. / А. О. Ручка // Соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології, 2011. – Том 1. – 570 с.
157. Рычкова Н. А. Деадаптивное поведение детей. Диагностика, коррекция, психопрофилактика : учеб.-практ. пособ. / Н. А. Рычкова. – М. : Изд-во ГНОМ и Д, 2001. – 96 с.
158. Савченко С. В. Особливості процесу соціалізації особистості в умовах гібридної війни в Донбасі / С. В. Савченко // Освітологія. – № 6. – 2017. – С. 86–91.
159. Савченко С. В. Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді в позанавчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Савченко Сергій Вікторович. – Луганськ, 2004. – 455 с.
160. Савченко С. В. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального

- образовательного пространства : монографія / С. В. Савченко. – Луганск : Альма-матер, 2003. – 406 с.
161. Савченко С. В., Караман О. Л. Розвиток теорії соціалізації особистості в умовах гібридної війни / С. В. Савченко, О. Л. Караман // Вісник Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Пед. науки. – 2017. – № 1 (306) лютий. – Ч. I. – С. 57–65.
162. Савченко С. В., Курило В. С. Молодь як жертва несприятливих чинників соціалізації в умовах гібридної війни на сході України / С. В. Савченко, В. С. Курило // Вісник Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка (педагогічні науки). – 2018. – № 1 (315) березень 2018. – Ч. I. – С. 47–54.
163. Савченко С. В. Гібридна війна: сутність поняття та основні сучасні прояви / С. В. Савченко // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка (педагогічні науки). – 2017. – № 7 (312) червень. – Ч. I. – С. 103–112.
164. Саєнко О. Г. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни / О. Г. Саєнко. // Вісн. Нац. академії Держ. прикордон. служби України. Серія : Психологія. – 2015. – Вип. 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2015_1_11
165. Саприкін О. Інформаційна експансія, інформаційна війна та інформаційна атака у засобах масової інформації на прикладі Євро-2012 [Текст] / О. Саприкін // Вісник Книжкової палати. – 2013. – № 1. – С. 40–43.

166. Світова гібридна війна : український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – 496 с.
167. Сидоренко О. Л. Соціальна педагогіка як наука : монографія / О. Л. Сидоренко. –Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 120 с.
168. Словарь психологических терминов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.belogurova.ru/glossary>
169. Словник української мови: в 11 томах. – Т. 1, 1970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/aberacij>
170. Смертельна статистика: бойові та небойові втрати за весь період АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ar.volyn.ua/2017/06/30/smertelnastatystyka-bojovi-ta-nebojovi-vtraty-za-ves-period-ato/>
171. Смолян Г. Л. Рефлексивное управление – технология принятия манипулятивных решений / Г. Л. Смолян // Труды ИСА РАН. – Т. 63. – № 2. – 2013 // Электронная публикация : Центр гуманитарных технологий. – 25.09.2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/library/articles/7309>.
172. Снесарев А. Е. Литература и война (из фронтового дневника 1916 г.) / А. Е. Снесарев // Наш современник. – 2004. – № 8. – С. 20–25.
173. Социальная педагогика: курс лекций : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Под общ. ред. М. А.Галагузовой. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 416 с.
174. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посібник / за ред. К. Б. Левченко,

- В. Г. Панок, І. М. Трубавіної. – К. : Агентство «Україна». – 2015. – 176 с.
175. Спасенное Рождество [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=iWjxbWtBWfo>
176. Степова О. Новости из зоны: милитари-пропаганда в школах приносит свои плоды [Електронний ресурс] / О. Степова. – Режим доступу : <http://sprotyv.info/ru/news/kyev/novosti-iz-zony-militari-propaganda-v-shkolah-prinosit-svoi-plody>.
177. Сунь-цзы. Искусство войны [Электронный ресурс] / Сунь-цзы. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/science/sun-tszy/index.html>.
178. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій : навч. посіб. / В. М. Петрик, О. А. Штоквиш, В. В. Кальниш, В. І. Полевий [та ін.]. – К. : Росава, 2006. – 208 с.
179. Телелим В. М. Планування сил для виконання бойових завдань у «гібридній війні» [Електронний ресурс.] / В. М. Телелим, Д. П. Музиченко, Ю. В. Пунда. – Режим доступу : <http://www.nio.mil.gov.ua/pdf/2014-3.pdf>.
180. Толубко В. Б. Складові інформаційної боротьби / В. Б. Толубко, А. О. Рось // Наука і оборона. – 2002. – № 2. – С. 23–28.
181. Толубко В. Б. Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти) : монографія. / В. Б. Толубко – К. : НАОУ, 2003. – 320 с.
182. Третьякова В. Психонасильство та психотерор як міжнародно-правові глобальні біоетичні проблеми: їх профілактика в сучасному суспільстві

- [Електронний ресурс] / В. Третякова // Віче. Журнал Верховної Ради України. – 2013. – № 4. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3530/>.
183. Українська радянська енциклопедія : [в 12-ти т.] / Гол. ред. М. П. Бажан ; редкол.: О. К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1985. – 568 с.
184. Федорова Г. Г. Коррекционная работа с подростками девиантного поведения : учебное пособие / Г. Г. Федорова. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. – 77 с.
185. Фізіологія людини : медичний довідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://medical-enc.com.ua/index-44.htm>.
186. Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання : навч.-метод. посіб. / М. М. Фіцула, І. І. Парфанович. – Т. : Навч. книга. – Богдан, 2008. – 432 с.
187. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія та практика : монографія / С. Я. Харченко. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 320 с.
188. Хорошко В. О. Інформаційна війна. ЗМІ як інструмент інформаційного впливу на суспільство / В. О. Хорошко, Ю. Є. Хохлачова // Ukrainian Scientific Journal of Information Security. – 2016. – № 3 – Т. 22 – С. 283–288.
189. Хочешь мира, победи мятежевойну! Творческое наследие / Е. Э. Месснера. – М. : Военный университет, Русский путь, 2005. – 696 с.
190. Ціннісні орієнтації сучасної української молоді. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за

- підсумками 2015 року) / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики ; ред. кол.: І. О. Жданов, гол. ред. колег., О. Й. Ярема, І. І. Беляєва та ін. – К., 2016. – 200 с.
191. Цуканова О. В. Інформаційні війни: вплив на суспільство [Електронний ресурс] / О. В. Цуканова. – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/konfer34/800.pdf>.
192. Чантурія А. В. Політичні інтернет-меми та масова свідомість у період збройного конфлікту на Донбасі / А. В. Чантурія // Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції : зб. наук. пр. / За заг. ред. ред. В. С. Курила, С. В. Савченка, О. Л. Караман. – Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. – С. 7–16.
193. Черниш В. Що відбувається на Сході України. Ще раз про термінологію [Електронний ресурс] / В. Черниш. – Режим доступу : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/33809>.
194. Чи закрит П'ютін проект «Новоросія»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26634972.html>
195. Чирва Р. Інформаційна війна – зброя, страшніша за ядерну / Р. Чирва // Профспілкові вісті. – 2014. – № 13. – С. 8–9.
196. Шевандрин Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н. И. Шевандрин. – М. : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1998. – 512 с.
197. Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти / П. Шевчук //

- Науковий вісник «Демократичне самоврядування».
– 2014. – Вип. 13. – С. 1–11.
198. Шляхи та механізми забезпечення реалізації права громадян України на освіту в окремих районах Донецької та Луганської областей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/2117/>.
199. Шпига П. С. Основні технології та закономірності інформаційної війни / П. С. Шпига, Р. М. Рудник // Проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 8. – С. 326–339.
200. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та PR: такі схожі й такі різні / С. Шпилик // Галицький економічний вісник. – Тернопіль : ТНТУ, 2014. – Том 47. – № 4. – С. 178–188.
201. Щодо інформаційно-психологічної складової агресії Російської Федерації проти України (за результатами подій 1-2 березня 2014 року) // Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1476/>.
202. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5. – С. 469–470.
203. Юрченко В. І. Проблеми соціалізації дітей і молоді в умовах інформаційної війни [Електронний ресурс] / В. І. Юрченко // Вісник психології і педагогіки. Зб. наук. пр. – Режим доступу : http://www.psyh.kiev.ua/Юрченко_В.І._Проблеми_соціалізації_дітей_і_молоді_в_умовах_інформаційної_війни.

204. Явір В. Федералізм як технологія сепаратизму в Україні [Електронний ресурс] / В. Явір. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/4826/>
205. Язловецька О. Особливості соціалізації студентів вищого навчального закладу / О. Язловецька // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – 2012. – Вип. 93. – С. 206–210.
206. Якуба Е. А. Социология : учеб. пособ. для студ. / Е. А. Якуба. – Харьков : Изд-во «Константа», 1996. – 192 с.
207. Agger A. The Psychology of Enforced Mobility / A. Agger. – in S. C. Carr (ed.), The Psychology of Global Mobility. – New York : Springer, 2010. – P. 151–171.
208. Briere J. Traumatic stress, affect dysregulation, and dysfunctional avoidance: a structural equation model [Text] / J. Briere, M. Hodges, N. Godbout // J. Traum. Stress. – 2010. – Vol. 23. – P. 767–774.
209. Freier N. Known Unknowns: Unconventional “Strategic Shocks” In Defense Strategy Development [Electronic resource] / N. Freier. – Accessed at : <file:///C:/Users/User/Downloads/pub890.pdf>
210. Hinton D. E. The cross-cultural validity of posttraumatic stress disorder: implications for DSM-V [Text] / D. E. Hinton, R. Lewis Fernandez // *Depress Anxiety*. – 2011. – Vol. 28. – P. 783–801.
211. Hoffman F. G. Further Thoughts on Hybrid Threats [Electronic resource] / F. G. Hoffman. – Accessed at : <http://smallwarsjournal.com/jrnl/art/further-thoughts-on-hybrid-threats>
212. Hoffman F. G. Hybrid Warfare and Challenges [Electronic resource] / F. G. Hoffman. – Accessed at : <http://smallwarsjournal.com/documents/jfqhoffman.pdf>

213. Maercker A. Proposals for mental disorders specifically associated with stress in the International Classification of Diseases-11 [Text] / A. Maercker, C. R. Brewin, R. A. Bryant [et al.] // *Lancet*. – 2013. – Vol. 381. – P. 1683–1685.
214. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy [Electronic resource]. – Accessed at : <https://pdfs.semanticscholar.org/be27/7a0d8faa45bf762f05575b12b8fc99337268.pdf>
215. Payne K. Waging communication war [Text] / K. Payne // *Parameters*. – 2008. – Vol. 38. – № 2. – P. 56–61.
216. Post-traumatic stress disorder: medicine and politics / D. Stein, S. Seedat, A. Iversen [et al.] // *Lancet*. – 2007. – Vol. 369. – P. 139–144.
217. Psychosocial Support to large members of traumatized people in post-conflict societies: an approach in Guatemala [Text] / S. Anckerman, M. Dominges, N. Soto [et al.] // *Journal of Community and Applied Social Psychology*. – 2005. – Vol. 5 (2). – P. 136–152.
218. Rokeach M. *The Nature of Human Values* / M. Rokeach. – New York : The Free Press, 1973. – 438 p.
219. Yufik T. A meta-analytic investigation of the structure of posttraumatic stress disorder symptoms / T. Yufik, J. Simms // *J. Abnorm. Psychol.* – 2010. – Vol. 119. – P. 764–776.

Наукове видання

КУРИЛО Віталій Семенович
САВЧЕНКО Сергій Вікторович
КАРАМАН Олена Леонідівна

**СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ
НА СХОДІ УКРАЇНИ**

Монографія

Оригінал-макет – Юрків Я. І.

Здано до склад. 28.08.2018 р. Підп. до друку 28.09.2018 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 13,95.
Наклад 300 прим. Зам. №

*Видавець і виготовлювач «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23,
Тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
Email: ukraine.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4538 від 07.05.2013*